

Kutadgubilig

FELSEFE – BİLİM ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF PHILOSOPHY – SCIENCE RESEARCH

14

EKİM 2008

**BU SAYI
25 HAZİRAN 2008'DE VEFAT EDEN
AHMET YÜKSEL ÖZEMRE'YE
İTHAF OLUNMUŞTUR.**

ISSN: 1303-3387

İBN SÎNÂ'DA İLİMLER TASNİFİ VE
RİSÂLE FÎ AKSÂM EL-HİKME *

Halide Yenen**

IBN SINA'S CLASSIFICATION OF THE SCIENCES AND
HIS RİSÂLE FÎ AKSÂM EL-HİKME

ABSTRACT

One finds variety of treatise in history of philosophy clasifying the sciences. For example, in *Republic* by Plato, *Metaphysics* by Aristotle, *Mafâtiḥ al-'Ulûm* by al-Khwarizmi, *Enumeration of the Sciences (İhsâ' al-ulûm)* by al-Fârâbî, *The Epistle on the Divisions of Wisdom (Risâlah fî Aqsâm al-hikma)* by Avicenna etc. In this article, there is a critical edition of *The Epistle on the Divisions of Wisdom*, based on a reasanable choice of 4 basic manuscripts from among 16 manuscripts and these 4 basic manuscripts are explained in detail and are listed other manuscripts.

Firstly, sciences are divided into two parts by Avicenna, first part is 'wisdom' and second part is 'others'. And then, wisdom are classified into fundamental sciences and derivative sciences. Then, fundemental sciences are divided into two part: first is logic -organon of wisdom-, second part is analyzed as 'practical wisdom' and 'theoretical wisdom'. The practical wisdom subdivided into ethics, governance of the house, politics and the discipline of to enact a law. The theoretical wisdom is subdivided into physics, mathematics, metaphysics. Hierarchy of sciences and relation between them are based on the theory of 'burhân'. The principles of philosophical sciences system is based on the doctrin of prophet.

The key words: Ibn Sînâ, wisdom, classification of sciences, philosophy, theoretical wisdom, practical wisdom

* Bu makale *İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, Danışman: Pro. Dr. Mustafa Çağrıncı, İstanbul 2001) çalışmamızın yeniden gözden geçirilmesiyle hazırlanmıştır.

** Dr. Vaiz, İstanbul Müftülüğü.

ÖZET

Felsefe tarihinde ilimler tasnifiyle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Platon'un *Devlet*'i, Aristo'nun *Metafizik*'i, Harizmî'nin *Mefâtihu'l-'ulûm*'u, Fârâbî'nin *İhsâu'l-'ulûm*'u, İbn Sînâ'nın *Risâle fî Aksâmi'l-hikme*'si bu çalışmalara örnek olarak verilebilir. Bu makalede İbn Sînâ'nın *Aksâmu'l-hikme* risâlesinin neşrine ve onun ilimler tasnifine ilişkin fikirlerine yer verilmiştir. Neşirde risâlenin 16 yazma nüshasından 4 tanesi seçilerek temel alınmış ve bu nüshalar tanıtılmış, diğerleri liste halinde verilmiştir.

İbn Sînâ'nın eserlerinde ilimler önce 'hikmet' ve 'diğerleri' olmak üzere ikiye ayrılır. Tasnife konu olan da hikmettir. Hikmet, temel ilimler ve onların dalları olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır. Temel ilimlerin ilki, hikmetin âleti olan mantık ilmidir. İkincisi ise amelî hikmet ve nazarî hikmet olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Amelî hikmet ahlâk, ev idaresi, siyaset ve kanun yapma disiplini olmak üzere dörde ayrılmıştır. Nazarî hikmet ise fizik, matematik, metafizik ve bunların alt bölümlerinden ibarettir. Bu tasnifte mantık, 'âlet ilmi' olarak yer alır. İlimler arasındaki ilişki ve hiyerarşi burhân teorisiyle temellendirilir. Bütün bir ilimler sistemi ilke bazında peygamberlere bağlanmak suretiyle dinî ve felsefî ilimlerin aynı gerçekliğin tezahürü olduğuna işaret edilir. Esasen ilimler bu nebevî karakteri sebebiyle 'hikmet' diye isimlendirilebilmektedir.

Anahtar kelimeler: İbn Sînâ, hikmet, ilimler tasnifi, felsefe, nazarî hikmet, amelî hikmet

Bilginin konusunu ve sınırlarını belirlemek, bölümleri arasındaki ilişkiyi göstermek amacıyla tarihin çeşitli dönemlerinde ilimler sınıflamaya tabi tutulmuş; bu tasnifler, kimi zaman müstakil eserler içinde kimi zaman da bir kitabın girişinde veya konuları arasında günümüze değin ulaşmıştır.* İlkçağlardan itibaren ilmî hayatın seyri, bu sınıflamayı yapanın ve döneminin dünya görüşü hakkında genel bir fikir veren ilimler tasnifi, eğitim sistemlerinin müfredatını da belirlemiştir¹.

Bu makalede, genelde İbn Sînâ'nın çeşitli eserlerinde yaptığı ilimler tasnifi, özelde *Aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye* ve *Aksâmu'l-hikme* isimleriyle bilinen müstakil risalesi incelenecek ve adı geçen risâlenin tenkitli metnine yer verilecektir.

* Düşünce tarihinde Eflâton'dan Aristo, Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'ya, Gazzâlî'den Taşköprüzâde ve Tehanevî vs.'ye kadar bir ilimler tasnifi serüveni vardır. Felsefe tarihiyle ilgilenenler kendi entelektüel anlayışlarını da yansıtacak şekilde ilimleri bir tasnife ve derecelendirmeye tabi tutmuşlardır. Onların yaptıkları bu tasnifler üzerinde de çalışmalar yapılmıştır. Bu tasnif serüvenini görmek için bkz: Muhammed Hasan Kazım el-Hafâcî, "Tasnifu'l-'ulûm inde'l-Arab", *el-Mavrid*, XII, sy.3, s.13-56, Bağdat 1983; Ahmet Abdülhalim Atiyye, "el-Usesu'l-felsefiyye li tasnifu'l-'ulûm inde'l-arap", *Mecelletü'l-mükettibât ve'l-ma'lûmâti'l-Arabiyye*, y.6, sy.1, s.73-93, Yenayir 1986; Nasîruddîn-i Tûsî, Ebû Câfer Muhammed b. M. b. Hasan, "Fasl fî Beyân-i Aksâmi'l-hikme 'alâ sebîli'l-icâz", *Tasnifu'l-'ulûm beyne Nasîruddîn-i Tûsî ve Nasîruddîn-i Beydâvî*, nşr: Abbas M. Hasan Süleyman, s.85-92, Beyrut 1996; Halide Yenen, "İlimler Tasnifi", *İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi*, s.8-24.

¹ Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*, I, nşr. K. Kâmil Bekrî, Kahire-1968, s.45-46.

A. İbn Sînâ'da ilimler tasnifi

Filozofun çeşitli eserlerinde 'hikmet', 'ulûm', 'felsefe' terimleri eşanlamlı kullanılmakta; 'el-ulûmu'l-akliyye', 'el-ulûmu'l-felsefiyye' ve 'el-ulûmu'l-hikemiyye' tamlamalarıyla nazarî (teorik) ve amelî (pratik) kısımlardan müteşekkil bir ilimler sistemine işaret edilmektedir. Şöyle ki;

İbn Sînâ hikmeti, kapasitesi ölçüsünde varlığın mahiyetine ve yapması gerekenlere ilişkin bilgiyi elde etmek suretiyle insanî nefsin yetkinliğini kazanmada (istikmâl) kendisinden istifade ettiği 'nazarî bir faaliyet' (sînâ'a nazariyye)² olarak tanımlamakta; bilginin konusunu teşkil eden eşyayı, a) varlığı insanın irade ve fiilinden bağımsız olanlar, b) insanın irade ve fiiliyle varlığa gelenler şeklinde ikiye ayırmaktadır³. Eşyanın böyle iki kategoride değerlendirilmesi, ilimlerin de iki kısma ayrılmasına temel teşkil etmiştir. İlk kısım salt bilmeye (nazar) ilişkindir ve gayesi nefsin nazarî gücünün yetkinliğini kazanmasıdır; bu sebeple 'nazarî hikmet' (el-hikmetü'n-nazariyye, el-felsefetü'n-nazariyye) diye isimlendirilmiştir. İkinci kısım, nazarî yönü bulunmakla birlikte son tahlilde gayesinin 'amel için bilgi' ve nefsin amelî gücünün yetkinliği olması sebebiyle 'amelî hikmet' (el-hikmetü'l-ameliyye, el-felsefetü'l-ameliyye) adını almıştır.⁴

İlimlerin nazarî ve amelî şeklinde ikiye ayrılmasına temel teşkil eden bu ontolojik kriter, onlardan her birinin kendi içinde alt bölümlere ayrılmasında da esas alınmıştır. Zira ilimleri birbirinden ayıran konularıdır⁵ ve her ilmin mevzûu bir varlık mertebesine karşılık gelmektedir. İnsanın irade ve fiilinden bağımsız bir halde dış dünyada (fi'l-a'yân) bulunan varlıkların, a) hem varlık hem mahiyet (hudûd) bakımından cismanî madde ve hareketle ilişkili olanlar, b) varlığı madde ve hareketle ilişkili olmakla birlikte mahiyet bakımından bunlardan bağımsız olanlar, c) ne varlık ne de mahiyet bakımından madde ve harekete muhtaç olmayanlar şeklinde üç kısım üzere bulunması nazarî ilimlerin konularını belirlemektedir. Maddî gerçeklik alanına tekabül eden ilk kısım fiziğin, sayı ve özellikleri, ölçüler (mekâdir) gibi maddeden soyutlanmış veya maddeyle ilişkili bir şekilde zihnî gerçeklik alanına tekabül eden ikinci kısım matematiğin, varlık, birlik ve çokluk, ilk sebep, sebep ve sonuç, tümellik ve tikellik, kuvvet ve fiil, imkân ve zorululuk gibi mutlak gerçeklik alanına tekabül eden üçüncü kısım metafiziğin araştırma alanıdır. Ayrıca filozofun fiziği 'aşağı ilim' (el-ilmü'l-esfel), matematiği 'orta ilim' (el-ilmü'l-evsat) ve metafiziği 'yüce ilim' (el-ilmü'l-a'lâ)⁶ şeklinde nitelendirerek ilimleri bir derecelendirmeye tabi tutması da bu varlık mertebeler-

² İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*, I, nşr. G.C. Anawati, Said Zâyid, (y.y.-t.y.), s.3-4; *el-Mantuk, el-Medhal*, nşr. G.C. Anawati, Mahmud Hudayrî, Ahmed Fuad el-Ehvânî, Kahire 1952, s.12; "et-Tabîyyât min 'Uyuni'l-Hikme", *Tis'u Resâil*, Kostantiniyye 1298, s.2; *Risale fî Aksâmî'l-hikme*, metin kısmı, s.2.

³ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-Mantuk, el-Medhal*, s. 12.

⁴ İbn Sînâ, *age.*, s.12; "et-Tabî'iyât min 'Uyûni'l-Hikme", *Tis'u Resâil*, Kostantiniyye 1298. s.2, *eş-Şifâ, eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*, I, s.3-4.

⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-Mantuk, el-Burhân*, nşr. Ebu'l-Alâ el-Afîfî, Kahire 1956, s.162.

⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-Mantuk el-Medhal*, s. 12-14; *el-İlâhiyyât*, I, s.10; *Dânişnâme-i 'Alâ-i, el-İlâhiyyât*, Haydarâbat-1309, s.2-7; bkz. İlhan Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, İstanbul 1996, İz Yayıncılık, s.160.

riyle alâkalandırılabilir. İbn Sînâ'nın Aristo, Kindî ve Fârâbî'den farklı olarak matematiği fizikle metafizik arasına yerleştirmesi, ilimleri aşağı, orta ve yüce şeklinde niteleyerek bir derecelenmeye tabi tutması, onların alt bölümlerini basitten mürekkebe, tümelden tikele, teorik olandan uygulamalı olana doğru tasnif etmesi, onun nazarî kişiliğini ön plana çıkarmakta ve bu yönüyle onu Aristo'dan ziyade Eflâtun'a yaklaştırmaktadır.

Filozofumuza göre insanın iradesi ve fiiliyle meydana gelen eşya, nefsin fizik âlemle ilişkisinin neticesidir ve amelî akıl gücünün görevi, nazarî akıl gücünden aldığı ilkeler doğrultusunda nefsin fizik âlemle ilişkisini düzenlemektir⁷. Bu düzenlemenin tek bir kişiye, aileye ve topluma (medîne) yönelik oluşu, amelî ilimlerin ahlâk (ilmü'l-ahlâk, el-hikmetü'l-hulkiyye), ev idaresi (tedbîru'l-menzil, el-hikmetü'l-menziliyye) ve siyaset (tedbîru'l-medîne, ilmü's-siyâse) şeklinde üç bölüme ayrılmasında esas alınmıştır.⁸

Mantık ilmi, şeylerin kavramsal mahiyetini ve özne, yüklem, yüklemdeki tümellik, tikellik, zatîlik, arazîlik gibi tasavvurda ona ilişen arazları konu edinir. Zira eşya hakkında düşünmeyi ve onu bilmeyi istediğimizde, zorunlu olarak onu kavramlaştırırız (tasavvur). İşte bu kavramlar ve onlara ilişen nitelik, nicelik, izafet gibi arazlar, bilinenden bilinmeyene ulaştırması açısından birinci akledilir (makul) anlamlara dayanan ikinci akledilir anlamlar mantığın konusunu oluşturur. Mantık, hem doğru düşünme kurallarını öğreten teorik bir ilim hem de nazarî araştırmalar için bir âlet (âletü'l-hikme) sıfatıyla bu tasnifte yer almaktadır⁹.

İbn Sînâ konuları (mevzûat) açısından ilimlerin birbirleriyle ilişkisini 'mütebâyin' ve 'mütenâsip' terimleriyle açıklar. 'Mütebâyin' terimiyle ne 'zat' ne de 'cins' bakımından aralarında konu ortaklığı bulunmayan ilimler kast edilmektedir. Fizik ve aritmetik böyle ilimlerdir. 'Mütenâsip' terimi ise ilimler arasındaki konu ortaklığını ifade etmektedir. Mütenâsip ilimlerin bir kısmı mertebeye eşittirler ve onlar 'cins' bakımından aynı konuya sahiptirler (mütecanis). Ölçü ve sayıyı inceleyen aritmetik ve geometri, cismi inceleyen fizik ve astronomi böyle ilimlerdir. Mertebeye eşit olmayan mütenâsip ilimler a) aynı ilim içinde parça bütün ilişkisi içinde farklılaşırlar. Bu durumda üstte bulunan ilmin konusu 'cins' gibi olur ve alttaki ilim bu konu içindeki bir türü inceler. Konikler ve geometri böyle ilimlerdir. b) Alt üst ilişkisi içinde farklılaşırlar. Bu durumda mertebeye yüce olan ilmin konusu; ya mertebeye aşağıda olan ilmin konusu için gerçek anlamda 'cins' değil, altındaki ilimlerin geneli için 'cins gibi' olur. Matematik ve fizik gibi varlığın bir parçasını inceleyen tikel ilimlerin metafiziğin altında bulunması böyledir; ya da mertebeye aşağıda olanın konusu için 'cins' olur. Bu durumda alttaki ilim, mutlak anlamda cinsin kaplamındaki türün kendisini değil ona ilişen 'araz'ı konu edindiği için üstteki ilimle konu birliğine sahiptir ve bu nedenle onun altında yer alır. Optiğin geometrinin altında bulunması böyledir. Bazen de konu açısından başka bir ilmin altında bulunması gereken ilim, incelediği konuya ilişen arazlar diğer bir ilimden alındığı için o arazların ait olduğu ilmin altında yer alabilir.

⁷ Ali Durusoy, *İbn. Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdaki Yeri*, İstanbul 1993, İFAV, s.149.

⁸ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-Mantık el-Medhal*, s.14, "et-Tabî'iyât min 'Uyûnu'l-hikme", s.2-3.

⁹ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-Mantık, el-Medhal*, s.15, *el-Mantık, el-Kıyâs*, nşr. Saîd Zâhid, Kahire-1964, s.15.

Mûsikînin sesi, sayısal ilişkiler açısından konu edinmesi sebebiyle aritmetiğin altında yer alması böyledir; çünkü sayısal ilişkiler matematik için zati arazlardır.¹⁰

Filozofumuz konuları itibariyle farklı olan ilimlerin, ilkeleri (mebâdî) ve problemleri (mesâil) açısından birbirleriyle yardımlaşma içinde bulduklarını belirtir. Bu yardımlaşma üç şekilde gerçekleşmektedir: a) İki ilimden biri diğerinin altında bulunur ve alttaki ilim üsttekenden ilkelerini alır; mûsikînin ilkelerini aritmetikten, tıbbın ilkelerini fizikten, bütün ilimlerin ilkelerini metafizikten alması gibi. b) Konu ortaklığı sebebiyle ilimler arasında yardımlaşma meydana gelir. Örneğin fizik ve astronomi evrenin cismini inceler; ancak fizik evrenin cisminin cevherini, astronomi ona ilişen arazları inceler. Cevheri inceleyen ilim, arazları inceleyene ilkelerini verir. Astronomun fizik bilgininden 'feleklerin hareketinin dairesel olması gerekir' ilkesini alması gibi. c) Cins bakımından aynı konuya sahip iki ilimden biri basit olanı diğeri mürekkep olanı inceler; aritmetik ve geometri ilimleri gibi. Basit niceliği inceleyen mürekkep niceliği inceleyene ilkelerini verir.¹¹

İlimlerin konuları itibariyle farklılaşmasına karşılık bir ilmin ilk ilkelerini diğerinden almak suretiyle birbirleriyle ilişki içinde bulunması, ilimler sistemindeki hiyerarşinin mantığını da vermektedir. İbn Sînâ kesin bilgiye ulaştıran bir kıyas türü olan burhânın 'mevzûat', 'mebâdî' ve 'mesâil' açısından ilimlerle ilişki içinde bulunduğunu, 'mevzû'ün kendisinde burhân getirilen alanlar, 'mesâil'in, kendisine burhân getirilen problemler, 'mebâdî'in kendisiyle burhân getirilen öncüller olduğunu belirterek bütün bir ilimler sistemini burhân teorisiyle birbirine bağlar. Filozofumuz burhânî kanıtların üstteki ilimden alttaki ilme aktarıldığını, varlığın bir parçasını konu edinen tikel ilimlerin kendilerine ait ilk ilkelerine ve müşterek ilkelerine değil sadece kendilerinin altında bulunan ilimlerin ilkelerine burhân getirebileceğini, bütün ilimlerin müşterek ilk ilkelerinin, varlığın küllî durumunu inceleyen metafizik ilminin mesâili olduğunu belirterek ilimler arasındaki alt üst ilişkisini de burhân teorisiyle temellendirir.¹²

Şimdi yukarıda belirtilen ilkeler doğrultusunda ilimler alt bölümlerini inceleyebiliriz:

Fiziğin (el-hikme tabî'iyye, el-ilmü't-tabî'î) konusu, değişen olması bakımından duyularla idrak edilen cisim ve ona ilişen arazlardır¹³. Sekiz ana bölüme ayrılan fiziğin her bir bölümü *Akâmu'l-hikme* risalesinde bir kitaba tekabül ettirilerek açıklanmaktadır. Bu kitaplar şunlardır: a) Fizik âlemin bütününe ait genel kavram, ilke ve sebeplerin incelendiği *Sem'u'l-kiyân*, b) fizik âlemi oluşturan basit cisimlerin incelendiği *es-Semâ ve'l-âlem*, c) oluş ve bozuluşun konu edildiği *el-Kevn ve'l-fesâd*, d) hava olaylarından bahsedilen *el-Âsâru'l-'ulviyye*, e) cansız kâinatın ve madenlerin konu edildiği *el-Me'âdin*, f) büyüme ve gelişme özelliklerine sahip âlemin mevzû edildiği *en-Nebât*, g) canlı kâinatın incelendiği *el-Hayevân*, h) nefsin

¹⁰ İbn Sînâ, *en-Necât*, nşr. Macid Fahri, Beyrut 1985, s.109.

¹¹ İbn Sînâ, *en-Necât*, s.110.

¹² İbn Sînâ, *en-Necât*, nşr. Macid Fahri, Beyrut 1985 s.102-112; Burhan teorisiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Kutluer, *age.*, s.190.

¹³ İbn Sînâ, *es-Şifâ, et-Tabîiyyât, es-Simâ'u't-tabîi*, nşr. Saîd Zâ'id, Kahire-1983, s.7.

ve onun kuvvetlerinin konu edildiği *en-Nefs*¹⁴ ve *el-His ve'l-mahsûs*. Fizik ilmini teşkil eden bu bölümlerin tamamı, âlemin cismini kendilerine konu edinen mertebeye eşit mütenasip ilimlerdir. Bunlar, ilkelerini kendilerine nispetle daha basit olanı inceleyen bir üstteki ilimden almak suretiyle alt üst ilişkisi içinde yardımlaşırlar. Fiziğin alt bölümleri olan tıp, astroloji, fizyognomi, rüya tabiri, tılsımât, nîrencât ve el-kimyâ ilimleri¹⁵ ise ilkelerini kendilerine nispetle yüce ilim olan fizik ilimlerden alan ve bu nedenle onların kaplamında bulunan mütenasip ilimlerdir.

Matematiğin (el-hikmetü'r-riyâziyye, el-ulûmu'r-riyâziyye, ta'limî) konusu, maddeden soyutlanmış veya maddeyle ilişkili bir halde zihnî gerçekliğe sahip sayılar ve ölçülerdir (mekâdîr).¹⁶ Bu ilim ilk prensiplerini metafizikten almakta ve bu açıdan ilimler hiyerarşisinin dikey boyutunda metafiziğin (el-ilmü'l-ilâhî) altında bulunmaktadır. Aritmetik (ilmü'l-aded), geometri (ilmü'l-hendese), astronomi (ilmü'l-hey'e) ve mûsikî (ilmü'l-mûsikî) matematiğin ana bölümleridir. Aritmetik ve geometri aynı konuya sahip mertebeye eşit mütenasip ilimlerdir. Her ikisi de varlığın niceliksel gerçekliğini inceler. Esasen saf anlamda matematik ilimler de bunlardır. Diğer matematik ilimler nicelikleri, bir şekilde cisimlerle ilişki içinde inceler ve niceliğe dair ilkelerini bu ilimlerden almaları nedeniyle onların altında bulunurlar. Örneğin astronomi ve fizik mertebeye eşit mütenasip ilimlerdir; ancak astronomi göksel cisimleri, kemiyete ait gerçekliği açısından kendisine konu edindiğinden dolayı geometrinin altında bulunur. Zira bir konunun farklı perspektiften incelenmesi onu farklı ilimlerin mevzûu kıldığı gibi tasnif bakımından hangi ilmin altında bulunduğunu da belirlemektedir. Mûsikî de aynı şekilde fizik ilminin bir parçası olan bedene ait bir arazi, 'sesi' incelemektedir; ancak onu sayılarla ilişkisi bakımından konu edindiği için aritmetiğin altında bulunmakta ve bu açıdan ilkelerini ondan almaktadır¹⁷. Aritmetik ve geometri mertebeye eşit olmakla birlikte ilki basit niceliği ikincisi mürekkep niceliği incelemektedir. Basit olan mürekkep olana ilkelerini verdiği için geometri aritmetiğin altında bulunur. Matematiğin bu dört temel disiplininden her birine ait alt bölümleri de vardır¹⁸. Bunlar teorik olmaktan ziyade, her disipline ait uygulamalı ilimler olarak görünmektedirler.

'Hikmetin âleti' olarak nitelenen mantık, Porphyrius'un *İsegoci*'si ile birlikte, her biri Aristo'nun bir kitabına tekabül ettirilen dokuz bölüme ayrılmaktadır. Bunlar; a) küllî manalara delâlet eden sözcüklerin (elfâz) incelendiği *İsegoci*; c) bütün varlıklara şâmil müfret manaların sayısının konu edildiği *Kategorias (el-makûlât)*; d) olumlu ve olumsuz, doğru ve yanlış yargı bildirecek şekilde önermelerin nasıl terkip edileceğinin açıklandığı *Peri Hermeneias (el-İbâre)*; d) kıyasın incelendiği *Analitika (et-Tahlîl bi'l-aks)*; e) kesin bilgi ifade eden kıyasların nasıl oluşturulduğunun açıklandığı *Analitika II (Burhân)*; f) burhânî kanıtı idrak edemeyen muhatabı ikna etmede fayda sağlayan kıyasın konu edildiği *Topika (Cedel)*; g) bütün ilimler-

¹⁴ *en-Nefs* kitabı *eş-Şifâ*'nın altıncı kitabını oluşturmaktadır. Filozof bu önceliğin zorunlu olmadığını, eğitim açısından böyle bir takdîmi tercih ettiğini belirtir. bkz. *eş-Şifâ, en-Nefs*, nşr. G.C. Anawati, Sa'îd Zâyd, Kahire 1975, s.2.

¹⁵ bkz. *Risale fî Aksâmi'l-hikme*, metin kısmı, s.6-7.

¹⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*, I, s.10.

¹⁷ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, Mantık, el-Burhân*, s.164-167.

¹⁸ bkz. metin kısmı, s.8.

deki ve sözlerdeki hataların incelendiği *Sofistika (Safsata)*; h) hatâbî kıyasın konu edildiği *Retorika (el-Hatâbe)*; ı) şiirin incelendiği *Topika* 'dır (*Şi'ir*).¹⁹

Metafiziğin (el-ilmü'l-ilâhî)* konusu varlıkları ve mahiyetleri itibariyle madde-den mufârik gerçekliklerdir. Varlık olması bakımından varlık, metafiziğin ilk konusudur. Var oluşları açısından illetli varlıklara ait uzak sebepler (el-esbâbu'l-kusvâ) ve sebepli varlık olması nedeniyle bütün sebepli (ma'lûl) varlıkların kendisinden feyzân ettiği ilk sebep (es-sebebü'l-evvel) bu ilimde incelenir. Varlığa ilişkin cevher ile nicelik ve nitelik, birlik ve çokluk, kuvvet ve fiil, tümel ve tikel, imkân ve zorunluluk gibi arazlar, tikel ilimlerin ilkeleri de bu ilmin konusudur; çünkü tikel ilimlerin ilkeleri varlığa ilişkin arazlar cinsindedir. Varlık olması açısından varlık, bir, ilk sebep ve ondan sonra gelen sebepler gibi en genel durumlar bu ilmin konusu olduğu için metafizik 'külli ilim' diye de isimlendirilmektedir. Diğer ilimler, varlığın cüz'î durumlarını araştırmaları nedeniyle tikel ilimlerdir. Tikel ilimlerin ortak ilkelerine burhân getirme işi de bu ilme aittir. Zira her ilmin kendine özgü ilkeleri vardır ve bunlar bir üst ilimin problemidir (mesâil); tıbbın ilkelerine fizik ilminde, yer ölçümünün (el-misâha) ilkelerine geometride burhân getirildiği gibi bütün tikel ilimlerin ortak ilkelerine metafizikte burhân getirilir. Metafizik varlığı, onun bölümlerini, çeşitlerini araştırarak her ilmin konusunu, ilkelerini tespit eder ve onlara verir. Bu nedenle tikel ilimler, ilimler hiyerarşisinin dikey boyutunda metafiziğin altında bulunur. Tikel ilimler ortak ilkelerine değil, sadece kendilerinin altında bulunan ilimlerin ilkelerine burhân getirirler. Meselâ fizik de metafizik de 'cismi' konu edinir; ancak fizik cismi hareket, sükûn ve değişme gibi arazları kabul etmesi açısından inceler. Metafizik ise onu, varlık olması, cevher olması, ilkelerinden (madde-suret) oluşması gibi külli durumları itibariyle inceler ve bu açıdan ilkelerini tespit ederek fiziğe verir. Matematik sayıları ve ölçüleri (mekâdir), maddeden mücerret zihindeki gerçeklikleri ve maddeyle ilişkisi açısından inceler. Metafizik de sayıları ve ölçüleri konu edinmekle birlikte var olmaları açısından inceler ve ilk prensiplerini tespit ederek matematiğe verir. Aynı şekilde ikinci akledilir manaları inceleyen mantık, onları maddeden mufârik aklî varlıklar olması açısından değil, bilinenden bilinmeyene ulaştırması açısından konu edinir.²⁰ Diyalektik (cedel) ve sofistlik, ilimlerin konuşmadığı alan olan varlık ve ona ait nitelikleri incelemeye metafizikle ortak konuya sahiptirler; ancak, diyalektik kesin değil iknaî ve zannî öncüllerden hareket eder. Oysa metafizik gerçeklerden, burhânî kanıtlardan hareketle akıl yürütür. Sofistin amacı ise gerçek (hakk) değildir; filozof (hakim) olmadığı halde gerçeği söyleyen bir filozof olduğunun zannedilmesini ister;²¹ dolayısıyla o, gerçek sebepleri araştırmaz.

İbn Sînâ, hikmeti betimleyen 'gerçek felsefe' (felsefe bi'l-hakîka), 'ilk felsefe' (el-felsefetü'l-ülâ), 'gerçek hikmet' (el-hikme bi'l-hakîka) sıfatlarının da bu sanata yani metafiziğe (el-ilmü'l-ilâhî) ait olduğunu belirtir; çünkü o 'en üstün

¹⁹ bkz. metin kısmı, s.12-14.

* 'el-İlmü'l-ilâhî' deyimini, İbn Sînâ bu adı kullandığı için değil, bu ilim için yaygın bir şekilde kullanılan isim olması nedeniyle 'metafizik' sözcüğüyle karşılamayı tercih ettik.

²⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*, I, s.8-15; bkz. *eş-Şifâ, el-Mantık, el-Burhân*, s.16; "et-Tabî'iyât min 'Uyûnu'l-hikme", s.2-3.

²¹ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*, I, s.16; *eş-Şifâ, el-Mantık, Burhân*, s.166.

bilinen hakkındaki en üstün bilgi', 'en doğru ve en sağlam bilgi' ve 'bütün varlıkların ilk sebeplerinin bilgisidir'.²²

Bütün ilimlerin müşterek faydası, insanî nefsin yetkinleşmesini (kemâl) sağlamak suretiyle onu uhrevî saadete hazırlamaktır. Her ilme özgü özel menfaat ise, diğer ilimlerin kazanılmasında yararlı olmaktır. Metafiziğin faydası tikel ilimlerin ilkelerine kesinlik kazandırmak ve onlardaki ortak meselelerin mahiyetini ortaya koymaktır (et-tehakkuk). Bu nedenle metafizik diğer ilimlerden öncedir. O, öğrenimi fizik ve matematikten sonra geldiği için 'fizikten sonraki şey' (ma ba'de't-tabî'a) anlamında metafizik diye isimlendirilmiştir; çünkü fizik, varlığını müşahede ettiğimiz ve durumu hakkında bilgi sahibi olduğumuz ilk varlık alanıdır.²³

Filozofumuzun 'metafizik' diye isimlendirilen bu ilmi 'el-ilmü'l-ilâhî' deyişiyle karşılamaındaki ve bu ilme ilişkin konuların ele alındığı kitabı *el-ilâhiyyât* diye isimlendirmesindeki amacının, 'hikmet' terimiyle ifade edilen ilimler sisteminin ilk ilkelerinin ilâhî öğretilere dayandığına işaret etmek olduğunu düşünüyoruz. Zira hikmetin nazarî kısımlarına ait ilkeler son tahlilde ilâhî dinin öğreticilerinden (erbâbu'l-milleti'l-ilâhiyye) tenbih yöntemiyle alınmıştır ve akıl gücü bunları kanıtlama (hüccet) yöntemiyle en iyi şekilde elde ettikten (tahsil) sonra tikel durumlara ait açıklamalarda kullanmıştır²⁴. Böyle bir tavırda, naklî ilimlerin, 'tenbih' yoluyla aklî ilimlere ilkelerini vererek onların istikametini belirlediği telâkkisi hâkimdir²⁵. Zira 'el-ilmü'l-ilâhî' diye isimlendirilen bu ilmin gayesi Allah Teâlâ'yı bilmek;²⁶ amelî ve nazarî kısımlarıyla bütün bir ilimler sisteminin son tahlilde hedefi ise, insanî nefsin kemâle ermesini saylayarak onu dünya ve âhiret mutluluğuna hazırlamaktır²⁷. Böylece İbn Sînâ, felsefî ilimler sistemini ilke bazında ve sarîh olarak ilâhî dine dayandırmak suretiyle 'doğru ve gerçek felsefe'nin nebevî karakterini de vurgulamaktadır.

İbn Sînâ'nın *Aksâmu'l-hikme* isimli ilimler tasnifine ilişkin risalesinin bazı nüshalarının girişinde 'aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye' ibaresine yer verilmesi ve bazı nüshalarda risalenin bu şekilde isimlendirilmesi, risaledeki tasnifin vahyî bilginin mukabili beşerî düşüncenin ve araştırmanın neticesi anlamındaki 'aklî ilimler'e ait olduğunu gösterir niteliktedir. Kindî'nin *Aritoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine* isimli risalesinde belirttiği 'insanî ilimler'e tekabül eden bu tasnifte 'dinî' yahut 'naklî' diyebileceğimiz, kaynağı vahyî olan ilimlere yer verilmemektedir.

²² İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*; I, s.5, 15; İbn Sîna, *Metafizik*, çev. Ekrem Demirli- Ömer Türker, İstanbul 2004, Litera Yayıncılık, s.3.

* Bilindiği üzere 'Metafizik' kavramına Aristoteles'te rastlanmaz. O varlığın bilimini belirtmek üzere, aralarında herhangi bir ayırım yapmaksızın 'bilgelik' (sophia), 'felsefe' (philosophia), 'ilk felsefe' (prote philosophia), 'teoloji' (thelogia) terimlerini kullanır. Bugün genellikle 'metafizik' adının, Aristoteles'in bilinen ilk yayımcısı olan Andronikos'un neşrinde Aristoteles'in eserlerinin düzenlenişinden çıktığı kabul edilmektedir. Aristoteles, eserine muhtemelen "ilk felsefe" (peri tes protes philosophies) adını vermekteydi. bkz. Aristoteles *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul 1996, Sosyal Yayınlar, s.9.

²³ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*, I, s.17-21.

²⁴ İbn Sînâ, "et-Tabî'iyât min 'Uyûni'l-Hikme", s.2-3.

²⁵ Kutluer, *age.*, s.165-166.

²⁶ İbn Sînâ, *eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*, I, s.23.

²⁷ İbn Sînâ, *Risale fi Aksâmi'l-hikme*, metin kısmı, s.1.

Fakat bu tavır dinî ilimleri 'ilim' kavramı içinde değerlendirmemekten değil; bilakis akli ilimlerin bölümlerinin açıklanmasını isteyen bir kimsenin talebine karşılık verme ve insanın bilme melekesiyle elde etmiş olduğu ilimleri açıklama çabasından kaynaklanmaktadır. Risalenin sonunda bulunan, "Böylece hikmetin kısımlarını göstermiş oldum ve onlardan hiç birinin dine muhalif bir hususu içermediği ortaya çıktı. Ona (hikmet) çağıran ve sonra da dinin yolundan sapan topluluk, bu san'atın (hikmet) kendisi bunu (dalâleti) gerektirdiği için değil, sadece kendi nefisleri, acizlikleri ve kusurları nedeniyle dalâlete düşmüşlerdir. O (hikmet) onlar (ın yaptıklarından) uzaktır." ibaresi bu isteğin, din ve felsefe arasında yahut İslâm dünyasına dışardan giren ilimlerle kaynağı vahiy olan Müslüman muhitteki ilimler arasında her hangi bir çelişki olup olmadığının belirtilmesi talebini de içerdiğini ifade eder niteliktedir.

Görüldüğü üzere İbn Sînâ, hikmeti öğrenmeye çağıran ve sonra da dinin emrettiği yoldan sapan bir topluluktan bahsetmektedir. Bu dalâletin nedeni ise onların anlayışlarının eksikliğidir. Filozofumuz Ebu Cafer el-Kiyâ'ya yazmış olduğu mektubunda, nefis ve aklın hakikati (daha doğrusu ruhun ölümsüzlüğü) konusunda Bağdatlı Hıristiyan müelliflerin aptallığını (el-bülh) ve İskender el-Afrodisi, Themistius gibi Peripatetik şârihlerin içine düştüğü şaşkınlığı, onların Aristo'nun sistemini yanlış anlamalarına bağlamaktadır.²⁸ Bu durum bizi, risalede bahsedilen topluluğun yukarıda belirtilen kimseler olabileceği, Kiyâ'ya yazdığı mektupta olduğu gibi burada da onları, Aristo sistemini yanlış anlamakla, ona körü körüne bağlanmakla eleştirdiği kanaatine götürmektedir. Ayrıca *Mantıku'l-meşrikiyyin* isimli kitabının girişinde de Meşşâilerin Aristo sistemine taassup derecesindeki bağlılıklarını tenkit eder. Onlar felsefi faaliyeti bundan ibaret görerek Aristo sistemini 'Hanbelîlerin' hadis literatürünü okudukları gibi okumuşlar; felsefede (nazar) derinleşmeyi bid'at, yeniliği sapıklık olarak görmüşlerdir. Hâlbuki Aristo'yu izleyenlere düşen onun sistemini geliştirmek, eksiklerini gidermektir. Nitekim kendisi onun sistemini incelemiş, doğrularını göstermiş, yanlış olan kısımlarına dikkati çekmiş ve kendi birikimine dayanarak yorumlamıştır.²⁹

İbn Sînâ *Mantıku'l-meşrikiyyin* isimli kitabında ilimleri önce, hükümleri a) belirli bir çağda (dehr) geçerli olan ve b) bütün çağlarda geçerliliğini sürdüren şeklinde iki kısma ayırır; ikincisi 'hikmet' diye isimlendirilmeye ilimlerin en uygundur. Hikmetin temel bölümleri (usûl), bunlara tabi olan kısımları ve dalları vardır. Temel ilimler iki kısma ayrılır: a) Kendisiyle var olan âlem ve âlemden önceki şey hakkında bilgi edinilen ilimler. b) Bu bilgileri kazanmada âlet olarak kendisinden faydalanılan ilim. İkincisi, bilinenden bilinmeyeni elde etmek isteyen herkesin ihtiyaç duyduğu yöntemleri öğreten, her çağda ve toplumda genel geçer 'âlet ilmi' olan mantıktır (ilmü'l-mantık). Başka toplumlarda bu ilimin farklı isimlendirilebilme ihtimali bulunsa da kendisi bu yaygın isimi kullanmayı tercih etmiştir. Filozofumuz ilim tahsilinde amacın ya sadece bilinenin suretini kazanmak suretiyle nefsin arınması (tezkiye), ya da sadece nefsin tezkiyesi değil, sureti nefste nakşedilmiş bilgiyle amel etmek olduğunu belirtir. Bu amaç ilimlerin, a)

²⁸ Kutluer, *age.*, s.65.

²⁹ İbn Sînâ. *Mantıku'l-meşrikiyyin*, Kahire 1910, s.2-4; bkz. Kutluer, *age.*, s.67-68.

nihaî gayesi 'nazar' olan ve kendisiyle davranışlarımızdan bağımsız varlıklar hakkında bilgi edinilen, b) gayesi 'amel' olan ve kendisinde davranışlarımız incelenen şeklinde iki kısma ayrılışını da belirlemektedir. İlki, filozofun zamanında 'nazarî ilim', ikincisi 'amelî ilim' diye isimlendirilmektedir. Bu isimlerin yaygın olarak kullanılması nedeniyle kendisi de bu adlandırmayı tercih etmiştir.

İbn Sînâ bu tasnifinde insanın fiillerinden bağımsız bir şekilde meydana gelen varlıkları, a) mahiyeti ve varlığı itibariyle belirli bir maddeyle karışık durumlar, b) maddeyle karışık bulunup doğru bir şekilde tasavvur edilmek için maddeye yahut madde gibi bir şeye ihtiyaç duysa bile zihinde ve varlıkta maddeyle belirlenmemesi mümkün durumlar, c) varlıkta ve tasavvurda madde ve hareketten mufârik durumlar, d) maddeyle karışık ve karışık olmayan şeylerin hepsinde bulunan manalar şeklinde dört kategoriye ayırmış; bu taksim nazarî ilimlerin de dört kısım üzere olmasını belirlemiştir. İnsanlık, büyüklük gibi belirli maddeyle birlikte akledilen varlıkları konu edinen ilim 'fizik' (tabî'î ilim), sayılar dörtgen, daire gibi hem maddeden bağımsız hem de maddeyle ilişkisi içinde tasavvur edilen varlıkları inceleyen ilim 'matematik' (riyâzî ilim), Yüce Yaratıcı (el-Hâliku'l-Evvel Teâlâ) ve melekler gibi madde ve hareketten mufârik durumları inceleyen ilim 'teoloji' (el-ilmü'l-ilâhî), birlik ve çokluk, tümellik ve tikellik, sebep ve sebeplilik gibi bütün varlık alanını kuşatan manaları konu edinen ilim 'küllî ilim' (el-ilmü'l-küllî) diye isimlendirilmiştir.

Filozof amelî ilimleri diğer tasniflerinde olduğu gibi burada da ahlâk, ev idaresi ve siyaset şeklinde üç kısma ayırmıştır; ancak bunlara dördüncü bir ilim olan 'kanun disiplini'ni (es-sinâ'atu's-şerî'a) dâhil eder. Zira gerek ev gerek toplum hayatına mahsus olsun, müşterek ilişkiler meşru kanunlarla ve bu kanunların gözetimini, uygulamasını ve korumasını üzerine alan kişiyle (mütevellî) tamamlanır. Her bir ev için ayrı ve her bir toplum için ayrı yöneticiler (müdebbir) olması uygun olur; ancak kanun koyucu, ister aile ister toplumsal ilişkilerinde olsun kanunların her bir şahsı gözetmesi gerektiği için, 'peygamber' (nebî) olmalı ve bu kanunlar ona Allah tarafından bildirilmelidir.³⁰

İbn Sînâ'nın bu kitabında yaptığı bu tasnifin özelliği muhtevasında değil üslûbundadır. Zira bu kitabı, kendisi gibi sezgisi güçlü kimselerin anlayabileceği 'doğru bilgi'yi ortaya koymak, 'gerçek felsefeyi' tartışmalardan arınmış haliyle öğrenmek isteyenler için yazmıştır. 'Gerçek felsefeyi' ayrıntılı ve felsefî görüşler tarihi çerçevesinde mukayeseli olarak incelemek isteyenler ise *eş-Şifâ* adlı eserini okumalıdır.³¹

Yukarıda görüldüğü üzere filozof *Mantıku'l-meşrîkiyyîn* adlı kitabında ilimleri, diğer tasniflerindeki gibi, kendisiyle varlıklar hakkında bilgi edinilen ve bilgiye ulaşmada âlet olarak faydalanılan şeklinde iki kategoride değerlendirmiş; daha sonra ilkini nazarî ve amelî olmak üzere iki kısma ayırmıştır. *Aksâmu'l-hikme* risalesinde yapmış olduğu tasnifte metafiziğin temel ilk bölümünü oluşturan varlık olarak varlık ve bu açıdan ona ilişkin nitelikler, bu kitabındaki tasnifte dördüncü bir nazarî ilmin (el-ilmü'l-küllî) konusu edilmektedir; çünkü bunlar

³⁰ İbn Sînâ, *Mantıku'l-meşrîkiyyîn*, s.5-7.

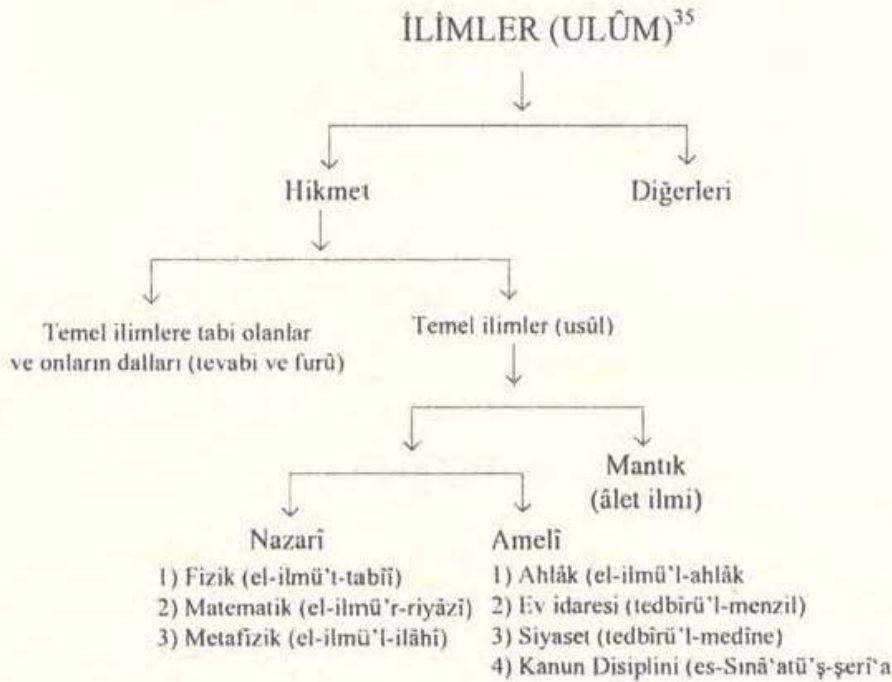
³¹ İbn Sînâ, *Mantıku'l-meşrîkiyyîn*, s.4; *eş-Şifâ*, *el-Mantik el-Medhal*, s.10; Kutluer, *age.*, s.64.

tamamen maddeden ayrı durumlar değildir. Tanrı, onun sıfatları ve melekler gibi tamamen maddeden mufârik durumlar ise teolojinin (el-ilmü'l-ilâhî) inceleme alanına girmektedir. Amelî ilimlerin siyaset kısmı içinde mütalaa edilen yönetim, nübüvvet ve kanun (şerî'a) konuları birbirinden ayrılarak ikincisi dördüncü bir ilim olarak ele alınmıştır.

Ayrıca filozofumuz *Risale fî Ecrâmi'l-'ulviyye* isimli eserinde 'kelâm' ilminden bahseder ve onu, mantığın bölümlerinden burhânla cedel arasına yerleştirir; zira kelâm, kullandığı yöntem açısından cedel ilminin mertebesine yakın fakat ondan daha az kusurludur.³²

Tabakât kitapları filozofun on yaşında iken Kûr'an-ı Kerîm'e ve edebiyatın büyük bir bölümüne ilişkin öğrenimini tamamladığını³³; dil konusunda benzeri bulunmayan ve müsvedde olarak kalması nedeniyle günümüze ulaşmamış *Lisânu'l-Arab*³⁴ isimli eserinden bahsederler; ancak İbn Sînâ dil ilmine tasnifinde yer vermez. Bunun, filozofumuz tarafından dil bilgisinin hikmete dâhil ilimlerden kabul edilmediği için böyle olduğunu düşünmüyoruz. Belki, dil bilgisinin sözcüklerle ilgili kısmının mantığın girişinde incelenmesi, gramer kaidelerini kapsayan bölümlerin bütün toplumlar için genel geçer değil her bir milletin kendi diline özgü kuralları ihtiva etmesi sebebiyle tasnifte dil ilmine yer verilmemiştir. Zira kendisi 'hikmet' terimiyle bütün zamanlar için genel geçer olan ilimleri kastetmektedir.

İbn Sînâ'nın *Aksâmu'l-hikme* ve diğer eserlerinde yapmış olduğu tasnifleri bir araya getirdiğimizde şu şekilde bir şema karşımıza çıkmaktadır:

³² İbn Sînâ, "Risale fî Ecrâmi'l-'ulviyye", *Tis'u resâil*, nşr. Hasen 'Asî, (y.y.)-1986, s.28.

³³ İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ bi ahbâri'l-hükemâ*, nşr. Ahmet Nâci el-Cumâlî, M. Emin el-Hancı, Kahire-1908, s.269.

³⁴ İbnü'l-Kıftî, *age.*, s.275-276.

³⁵ İbn Sînâ, *Mantıku'l-meşrikiyyîn*, s.5-8.

FİZİK³⁶

Ana bölümler:

- (1) es-Simâ'u't-tabîi
- (2) es-Semâu ve'l-âlem
- (3) el-Kevn ve'l-fesâd
- (5) el-Âsâru'l-'ulviyye
- (6) el-Me'âdin
- (7) en-Nebât
- (8) el-Hayevân
- (9) en-Nefs, el-His ve'l-mahsûs

Alt bölümler

- (1) Tıp
- (2) Astroloji
- (3) Fizyognomi
- (4) Rüyâ Tabiri
- (5) Tılsımât
- (6) Nîrencât
- (7) Kimyâ

MATEMATİK³⁷

Ana bölümler

- (1) Aritmetik (ilmü'l-aded)
- (2) Geometri (ilmü'l-hendese)
- (3) Astronomi (ilmü'l-hey'e)
- (4) Mûsikî (ilmü'l-mûsikî)

Alt bölümler

- (1) Aritmetik
 - Toplama ve Çıkarma
 - Cebir ve Denklem
- (2) Geometri
 - yer ölçümü (el-misâha)
 - Mekanik
 - Kaldıraçlar
 - Ölçü ve tartı
 - Cüz'î âletler
 - Optik
 - Aynalar
 - Hidrolik
- (3) Astronomi:
 - Astronomi cetvelleri
 - Takvimler
- (4) Müzik:
 - Org vb.müzik âletleri yapımı.

METAFİZİK³⁸

Ana bölümler

- (1) Külli ilim
 - Varlık olarak varlık (Ontoloji)
 - Cüz'î ilimlerin ilkeleri (Epistemoloji)
- (2) Teoloji
 - Tanrı ve O'nun sıfatları
 - Cisim olmayan cevherlerin (melekler) ispatı
 - Varoluş ve varlık düzeni

Alt bölümler

- (1) Metafizik Psikoloji
 - Vahiy ve Nübüvvet
 - İlmü'l-me'âd

³⁶ İbn Sînâ, *Risale fî Aksâmi 'hikme*, metin kısmı, s.5-7.

³⁷ İbn Sînâ, *age.*, s.7-8.

³⁸ İbn Sînâ, *Mantuku'l-meşrîkiyyîn*, s.6; *Risale fî Aksâmu'l-hikme*, metin kısmı, s.9-12; Dimitri Gutas İbn Sînâ'nın metafiziğinin içeriğini benzer şekilde tasnif eder ve Tanrı, ruhânî cevherler vs. konularının işlendiği, bizim, *Mantuku'l-meşrîkiyyîn* kitabındaki teoloji (el-ilmü'l-ilâhî) ilminden hareketle "teoloji" terimiyle karşıladığımız bölümü "tabii teoloji" (natural theology) şeklinde isimlendirir. Oysa İbn Sînâ'nın metafiziğinin kaynağı tabiat değil tabiat ötesi aşkın âlemdir. Nitekim kendisi de el-İlâhiyyât ismini kullanmayı tercih eder. bkz. Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, Leiden-1988, s.253; Metafiziğin içeriği için ayrıca bkz. Durusoy, *age.*, s.62.

MANTIK³⁹

- (1) İ̇sagoci (el-Medhal)
- (2) Kategorias (el-Makûlât)
- (3) Peri Hermeneias (el-İ̇bâre)
- (4) Analitika I (et-Tahlîl bi'l-aks)
- (5) Analitika II (el-Burhân)
- (6) Topika (Cedel)
- (7) Sofistika (Safsata)
- (8) Retorika (Hatâbe)
- (9) Topika (Şiir)

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İbn Sînâ hikmeti, “insanın beşeri kapasitesi ölçüsünde, bütünüyle varlığın mahiyetine dair bilgileri zihninde (nefs) toplamak ve amelî yönden yapması gerekenle ilgili ödevine dair bilgileri kazanmak suretiyle ruhunun (nefs) yüce bir mertebeye ulaşması, kemâle ermesi, varlığın dosdoğru bilgisine sahip olması ve âhirette en yüksek (el-kusvâ) mutluluğa hazır olması için kendisinden istifade ettiği nazarî bir faaliyettir” şeklinde tarif etmek ve yine hikmetle bütün çağlarda genel geçer olan ilimleri kastettiğini belirtmek suretiyle, beşerî bilginin imkânına, hem tarih ötesi evrensel karakterine hem de sürekliliğine işaret etmekte; oluş ve bozuluşa tabi varlıklar içinde sadece insanın sahip olduğu, bedenlerin çürümesiyle yok olmayan ‘akıl gücü’ne dikkati çekerek dünyevî ve uhrevî saadetin istikametini belirtmektedir. Ayrıca ilimleri ilke bazında küllî, değişmeyen, sürekli bir metafizik ilkeye bağlamak suretiyle değişen ve geçici olan fizik âleme dair malumatın ‘bilgi’ diye isimlendirilmesine imkân sağlamakta; ilimleri konularına göre çeşitli bölümlere ayırmakla birlikte ilimler arasındaki ilkesel bağlılıkları göstererek onlardan her birine kapsam ve derinlik kazandırmaktadır. Amelî olsun nazarî olsun bütün bir ilimler sistemini ilke bazında peygamberlere bağlamak suretiyle dinî ve felsefî ilimlerin aynı hakikatin tezahürü olduğuna vurgu yapmaktadır. Esasen ilimler, bu nebevî karakteri sebebiyle ‘hikmet’ diye isimlendirilebilmektedir.

B. Risâle fî Aksâmi’Hikme

1. Risâle’nin adı ve İbn Sînâ’ya aidiyeti

Bu konuya onun hayatından söz eden kaynaklardaki bilgileri, İbn Sînâ’nın eserleri hakkında yapılmış bibliyografik çalışmaları, kütüphane kataloglarındaki bilgileri ve filozofumuzun diğer eserlerinde yaptığı tasnifleri değerlendirerek açıklık getirmeye çalışacağız.

Filozofun hayatından bahseden, *Siretü’ş-Şeyh er-Reis* diye meşhur, çok önemli bir belge, bir kısmı bizzat filozofun kendisinin dikte ettiği, bir kısmı da Ebû Ubeyd el-Cüzcânî tarafından yazılmış bir metin olarak klasik İslâm felsefesi kay-

³⁹ İbn Sînâ, *Risale fî Aksâmi’l-hikme*, metin kısmı, s.12-14.

nakları⁴⁰ tarafından, kısmen aynı kısmen de farklı biçimde aktarılarak günümüze ulaştırılmıştır. Bu kaynaklar incelendiğinde İbn Sînâ'nın eserlerinin üç ayrı liste halinde aktarıldığı görülmektedir. İbnü'l-Kıftî'nin rivayetinde Cüzcânî'den naklen yaklaşık 45 eserin adı verilirken, Beyhakî ve İbn Ebî 'Useybia'da 115 civarında eserin adı kaydedilmektedir. Adı geçen eserler arasında filozofun ilimlerin tasnifine dair risalesi *İhbâru'l-ulemâ* sayfa 272'de *Aksâmu'l-hikme*; *Tetimme Sivânu'l-hikme* sayfa 47'de *Aksâmu'l-ulûmi'l-hikme*; *Uyûnu'l-enbâ* sayfa 458'de *Makâle fî Tekâsîmi'l-hikme ve'l-ulûm* adlarıyla geçmektedir. Fakat ne eserin yazılış tarihi ne de muhtevası hakkında bir bilgiye rastlanılmamaktadır; ancak risalede mantığın kısımlarının Aristo'nun kitaplarına tekabül ettirilerek anlatıldığı halde fizik ilminde böyle yapılmaması, sadece kitap adlarıyla yetinilmesi; filozofun hayatından bahseden kaynakların, *eş-Şifâ*'nın *el-Mantık* kitabının *et-Tabî'iyât* (*el-hayevân* ve *en-nebât* bölümleri hariç) ve *el-İlâhiyyât* kitaplarından sonra tamamlandığını bildirmesi, bize, fizik ilminin temel kısımlarında atıfta bulunduğu kitapların *et-Tabî'iyât* kitabının bölümleri olabileceği; dolayısıyla *Aksâmu'l-hikme* risalesinin, *eş-Şifâ* kitabı tamamlanmadan önce yazılmış olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. *et-Tabî'iyât* kitabının iki bölümünün daha önce tamamlanmamış olması bu kanaate bir engel teşkil etmemektedir. Zira tabakât kitaplarında filozofun *eş-Şifâ*'yı yazmadan önce kitabın bölümlerine ait bütün konu başlıklarını kendi eliyle yazdığı belirtilmektedir.⁴¹

Şehrezûrî *Nüzhetü'l-ervâh* isimli eserinde İbn Sînâ'nın kitaplarının listesini verirken bunlar arasında *Risale fî Aksâmi'l-ulûm* ve *fî Aksâmi'l-Hikme* adlarıyla araştırmamıza konu yaptığımız risaleden de bahseder.⁴² Ayrıca XX.yüzyılda İbn Sînâ'nın eserleri hakkında yapılan bibliyografik çalışmalarda⁴³, adı geçen risale filozofa aidiyeti kesin gözüyle bakılan eserler arasında zikredilmektedir.

Bibliyografik çalışmalardan hareketle kütüphane katalogları incelendiğinde, Türkiye sınırları içinde İstanbul, Bursa, Kütahya ve Ankara'da bulunan kütüphanelerde İbn Sînâ'nın konu ile ilgili risalesinin bulunduğu tespit edilmiş; İstanbul'daki kütüphanelerden Süleymaniye, Köprülü, Nuruosmaniye ve Beyazıt Devlet Kütüphaneleri'nde bulunan yazma nüshaları bizzat inceleme fırsatı bulunmuştur. Bu araştırma neticesinde eserin filozofa ait olduğu gerek risalenin ilk sayfasında besmeleden önce bulunan kayıtlarda, gerekse içinde bulunduğu mecmuanın bazılarının zahriyelerinde, bazılarının da 1b yahut son sayfalarında bulunan fihristlerde bizzat müşahede edilmiştir.

⁴⁰ Zahîruddîn Fuduk el-Beyhakî, *Tetimme Sivânu'l-hikme*, nşr. Muhammed Şâfi, Lahor-1351, s.38-59; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ*, s.268-278; İbn. Ebî 'Useybia, *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*, nşr. Nizar Rızâ, Beyrut-(ty.), s.437-459.

⁴¹ bkz. İbnü'l-Kıftî, *age.*, s.273-275; Beyhakî, *age.*, s.49-52.

⁴² Şemseddin Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, nşr. Abdülkerim Şuveyreb, Trablus-1908, s.469.

⁴³ Osman Ergin, *İbn.Sînâ Bibliyografyası*, İstanbul-1956, s.87; G.C.Anawati, *Müellefât-ı İbn Sînâ*, Kahire-1950, Yahyâ Mehdevî, *Fihrist-i nüshahâ-yı musannefâtı İbn Sînâ*, Tahran-1954, s.41-42; Ramazan Şeşen, *Nevadirü'l-mahtûtâtı'l-arabiyye*, Beyrut 1980, s.107; Jules L. Janssens, *An Annota-det Bibliography on İbn Sînâ*, Leuven University Press-1991;s.45. Brockelman, *Geshicte der Arabischen Literatur*, I, Leiden 1943, s.593.

Risaleyle ilgili ilk modern çalışma muhtemelen h.1298'de İstanbul'da (Kostantınıyye) Cevâib Matbaası'nda *Aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye* adı altında basımı gerçekleştirilen matbu çalışmadır. Karşılıklı okuma neticesinde bu matbu nüshanın Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa bölümünde 868 numarada kayıtlı, *Resâilü İbn Sînâ* içinde, 78a-89a varakları arasında bulunan ve Ömer b. Sirâcuddîn tarafından h.1049'da istinsah edilen yazma nüshanın aynısı olduğu anlaşılmıştır. Oldukça okunaklı nesih hattıyla istinsah edilmiş bu nüshanın 78a sayfasında risalenin adı müstensih tarafından *Kitabü Aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye* şeklinde kaydedilmiştir. Risalenin bazı nüshalarında, İbn Sînâ'nın risaleyi yazma nedenini açıkladığı ilk paragrafta bu ibarenin geçmesi nedeniyle bazı müstensihlerin bu adı kullandıkları; Ömer b. Sirâcuddîn tarafından istinsah edilen nüshadan çoğaltılması sebebiyle matbu nüshalarda da risalenin bu şekilde isimlendirildiği kanaatini taşımaktayız. Zira eserin adı, gerek filozofun hayatından ve eserlerinden bahseden klasik kaynaklarda ve kütüphane kataloglarında, gerekse risalenin içinde bulunduğu mecmuaların fihristlerinde yahut risalenin ilk sayfalarında *-Aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye* tabiri kullanılmakla birlikte daha ziyade *-Aksâmu'l-hikme*, *Tekâsîmu'l-hikme* ve benzeri şekilde 'hikmet' terimiyle yapılan tamlamalarla ifade edilmektedir. Ayrıca risalenin içindeki bölümlerde de bu terim kullanılmaktadır. Bütün bunlarla birlikte *eş-Şifâ*'nın *Mantık* ve *el-İlâhiyyât* kitaplarında, *'Uyûnu'l-hikme*, *Danişnâme-i 'âlâi*, *Mantıku'l-meşrikiyyîn* kitaplarında yapılan tasniflerde 'hikmet', 'felsefe' ve 'ilim' terimlerinin müteradif olarak kullanılması, çalışmamızda risalenin adını *Aksâmu'l-hikme* olarak tercih etmemizin de nedeni olmuştur.⁴⁴

İbn Sînâ'nın diğer eserlerinde yapmış olduğu tasnifler de risalenin ona aidiyetine kesinlik kazandırır niteliktedir. Bir ilimler ansiklopedisi niteliğinde olan *eş-Şifâ*'nın *Mantık* kitabının girişinde yapmış olduğu muhtasar tasnifin esasını oluşturan ontolojik kriter, *Aksâmu'l-hikme* risalesinde de ilimler tasnifinin temelini oluşturmaktadır. Yine risalede olduğu gibi *eş-Şifâ* ve *'Uyûn*'da yaptığı tasniflerde de nazari ilimlerin konularını ve sınırlarını varlıkların mertebelerine göre, amelî ilimlerin çeşitlerini ve konularını beşerî yönetimin (tedbîr) yöneldiği alana göre belirlemiştir⁴⁵. Risalede 'hikmetin âleti' olarak yer alan mantık, bu ifadeyi doğrular nitelikte *eş-Şifâ*'nın ilk kitaplarının konusunu teşkil etmekte ve mantığın ilim mi, ilimlerin aleti mi olduğu tartışmalarında kendisinin de tercihini belirtecek şekilde "Mantık, hikemî ilimlerde kendisinden müstağnî olunamayan bir alettir"⁴⁶ başlığı altında mantık kitabında bir bölüm yer almaktadır.

Aksâmu'l-hikme risalesinde yapmış olduğu hikmet tanımı, filozofun insânî nefis anlayışını mümkün olan en veciz ifadeyle özetler niteliktedir. Bilindiği üzere insânî nefis, "aklî iradeye sahip olması, düşünceyle bilgi üretmesi ve küllî olan şeyleri idrâk etmesi açısından tabii organik cismin ilk yetkinliği"⁴⁷ şeklinde tanımlanır. Nefsin ikinci yetkinliği, sahip olduğu bu istidadı kullanarak varlığın bütün alanları hakkında ve yapması gerekenlerle ilgili bilgileri kazanmasıdır; bizzat ken-

⁴⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, *el-Mantık el-Medhal*, s.12-16; *el-İlâhiyyât*, I, s.3-4, 10; "et-Tabî'iyât min 'Uyûni'l-hikme", s.2-3; *Danişnâme-i 'Âlâi*, s.2-7; *Mantıku'l-meşrikiyyîn*, s.5-7.

⁴⁵ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, *el-Mantık*, s.12-14; "et-Tabî'iyât min 'Uyûni'l-hikme", s.2-3.

⁴⁶ İbn. Sînâ, *eş-Şifâ*, *el-Mantık*, *el-Kıyâs*, s.10.

⁴⁷ İbn.Sînâ, *eş-Şifâ*, *en-Nefs*, s.32; Ali Durusoy, *İbn. Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, s.36.

disinden başlayarak mahiyetini, varlığa nasıl geldiğini, ölümünden sonraki durumunu, âlemin Tanrı'dan nasıl sudûr ettiğini, kendinin âlemin içindeki konumunu, mutluluk ve mutsuzluğunu aklî seviyede bilmesi, bu bilgiler ışığında nefsin bedelle gerçekleştirdiği fiilleri arasında dengeyi sağlamak suretiyle kemâle ermesi ve böylece ölümden sonraki hayatında en yüksek mutluluğa hazır olmasıdır⁴⁸.

Ayrıca hikmetin, bu şekilde, insanî nefse özgü aklî gücün (el-kuvvetü'n-nutkiyye, kuvvetü'n-nefsi'n-nâtika) yetkinliğini ifade etmesi, 'aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye' ibaresinin 'aksâmu'l-hikme' mukabilinde kullanılmasını da açıklayıcı niteliktedir. Nitekim *eş-Şifâ*'nın *el-İlâhiyyât* kitabında yapılmış olan tasnifte, insanî nefse ait akıl gücünün nazari ve amelî cihetlerine vurgu yapılmaktadır⁴⁹.

2. Risale hakkında yapılan çalışmalar

Bir önceki bölümde de belirttiğimiz gibi muhtemelen risalenin ilk baskısı h.1298'de İstanbul'da (Kostantiniyye) Cevâip Matbaası'nda yapılmıştır. Daha sonraları h.1326 (m.1908)'de Kahire Hindiye Matbaasında ve h.1328'de yine aynı şehirde bulunan Kürdistan İlmiye Matbaasında (Muhyiddin Sabri tarafından) olmak üzere iki ayrı yerde basımı gerçekleştirilmiştir. Karşılıklı okuma neticesinde bu üç nüshanın aynı olduğu görülmüş; basım tarihi daha eski olması nedeniyle 1298 tarihli nüshadan çoğaltıldığı kanaati oluşmuştur. Risale ayrıca 1986'da *Tis'u resâil fi'l-Hikme ve't-tabî'iyât*⁵⁰ içinde beşinci risale olarak ve 1988 yılında *el-Mezhebü't-terbevî 'inde İbn Sînâ*⁵¹ içinde 261 – 272 sayfaları arasında yayınlanmış olup, diğer matbu nüshalarla bunlar arasında çok az fark olduğu anlaşılmıştır.

Risalenin Türkçe'ye çevirisi ilk defa Doç. Dr. Ahmet Kamil Cihan tarafından yapılmıştır. "Aklî İlimlerin Bölümleri"⁵² adıyla 1998 yılında Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisinde yayınlanan bu çeviri tatmin edici nitelikte değildir.

Risalenin batı dillerinde yapılmış çevirileri de bulunmaktadır. Jules L. Janssens, adı geçen risalenin Anawati tarafından *Les Divissions Des Sciences Intellectuelles d'Avicenne* adı altında, tasfiyeye ihtiyacı olmakla birlikte kıymetli çevirisinin yapıldığını; J.Michot tarafından yapılan *Les Sciences Physiques et Métaphysiques Selon la Risâla fi Aksâm al-ulûm d'Avicenne* isimli eleştirel tezin Anawati'nin yapmış olduğu çevriyi çeşitli yönlerden geliştirdiğini; R. Mimoune'nin *Épité Sur Les Parties Des Sciences Intellectuelles d'Abu 'Ali al-Husayn İbn Sînâ*

⁴⁸ Durusoy, *age.*, s.180-189.

⁴⁹ "Felsefî ilimler nazari ve amelî olmak üzere iki kısımdır. Nazari kısımda istenilen, bi'l-fiil aklın husulü ile nefsin nazari kuvvetinin kemâle ermesidir. Bu da amellerimizle ilgili olmayan durumlar hakkında tasavvurî ve tasdikî bilginin kazanılmasıyla olur. Amaç sadece kesin bilgi elde etmektir. Âmelî kısımda istenilen, önce amellerimizle ilgili tasavvurî ve tasdikî bilginin kazanılmasıyla nazari kuvvetin kemâle ermesi; sonra ahlâk ile ilgili amelî kuvvetin yetkinliğinin elde edilmesidir". bkz. *eş-Şifâ, el-İlâhiyyât*, s.3-4.

⁵⁰ İbn Sînâ, "Risale fi Aksâmi'l-hikme", *Tis'u Resâil fi'l-Hikme ve't-Tabî'iyât*, nşr. Hasen Asî, (yy)-1986, s.83-99.

⁵¹ Abdülemir Z. Şemseddin, *el-Mezhebü't-terbevî 'inde İbn Sînâ*, Beyrut-1988, s.261-272.

⁵² İbn Sînâ, "Aklî İlimlerin Bölümleri", çev. Ahmet K.Cihan, Erciyes Üniv. İ.F.D., sy.10, Kayseri-1998, s.207-217.

adlı çevirisinin Anawati ve Michot'un çalışmalarına bir şey ekmediğini; Andreas Alpago tarafından Rönesans dönemi Latince çevirisinin takdim edildiğini (De Divissionibus Scientiarum) belirtir.⁵³ Muhsin Mehdî risalenin "Amelî Hikmetin Kısımları" ile ilgili bölümünü *On The Divisions of The Rational Sciences* adı altında İngilizce'ye tercüme etmiştir.⁵⁴

3. Risalenin Yazma Nüshaları

İbn Sînâ'nın adı geçen risalesinin, kütüphane kataloglarından ve filozofun eserleri ile ilgili bibliyografik çalışmalardan tespit edebildiğimiz kadarıyla, dünya kütüphanelerinde 50 yazma nüshası mevcuttur. Bunların da 30 nüshası Türkiye sınırları içinde bulunmaktadır. Bu nüshaların bulunduğu kütüphaneler, isimleri, bölüm ve varak numaraları itibariyle şöyle belirtebiliriz:

a. Türkiye'de bulunan nüshalar:

aa. Süleymaniye Kütüphanesi: *Risale fî Tekâsîmi'l-hikme*, Hüsnü Paşa, nr.1262, vr.12b - 17a, talik, mecmua içinde; *Aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye*, Hamîdiye, nr.1448, vr.653b - 658a, "9.yy"⁵⁵, talik, mecmua içinde; *Risaletü't-taksîmâtü'l-hikemiyye*, Pertev Paşa, nr.647, vr.220b - 224b, h.1164, talik, mecmua içinde; *Risale fî Tekâsîmi'l-hikme*, Hacı Mahmut Efendi, nr.6323, vr.61b - 67a, talik, mecmua-i resâil içinde; *Risale fî Tekâsîmi'l-hikme*, Hacı Mahmut Efendi, nr.5690, vr.56b - 61a, talik, mecmua-i resâil içinde; *Aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye*, Ayasofya, nr.4829, vr.95b - 97b, nesih, Resâil'ü İbn Sînâ içinde; *Risale fî Tekâsîmi'l-hikme*, Ayasofya, nr.4852, vr.13b - 21a, Arap neshi, mecmuatü resâil içinde; *Risale fî Tekâsîmi'l-hikme*, Ayasofya, nr.4818, vr.130b - 134b, h.686, nesih, mecmua-i resâil içinde; *Risale fî Aksâmi'l-hikme*, Ayasofya, nr.2453, vr.58b - 64b, h.684, nesih, mecmua-i resâil içinde; *Risale fî Aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye*, Ayasofya, nr.4853, vr.103b - 110a, nesih, tis'u resâil-i İbn Sînâ fî'l-hikemiyât içinde; *Risale fî Aksâmi'l-hikme*, Esat Efendi, nr.3688, vr.116b - 119a, "h.737"⁵⁶, mecmua içinde; *Risale fî Aksâmi'l-ulûmi'l-hikemiyye*, Çelebi Abdullah, nr.389, vr.147b - 153a, h.595, talik, mecmua-i resâil içinde; *Risale Taksîmâtü'l-hikme*, Carullah Efendi, nr.1302, vr.1b - 10a, talik.

ab. Beyazıt Devlet Kütüphanesi: *Risale fî Aksâmi'l-hikme*, Veliyüddîn Efendi, nr.2187, vr.122b - 126b, nesih.

ac. Köprülü Kütüphanesi: *Aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye*, Fazıl Ahmet Paşa, nr.868, vr.78a - 89b, h.1049, mst.Ömer b.Sirâcüddîn, nesih; *Risale fî Aksâmi'l-*

⁵³ Janssens, Jules L., *An Annotated Bibliography on İbn Sînâ*, Leuven University Press-1991, s.45.

⁵⁴ Muhsin Mehdî, "On The Divisions of The Rational Sciences", *Medieval Political Philosophy*, New York-1993, s.95-97.

⁵⁵ Ramazan Şeşen, *age.*, s.108

⁵⁶ Anawati, *age.*, s.13

ulûmi'l-akliyye, nr.1628, vr.89b - 99a, talik; *Tekâsimü'l-hikme*, Fazıl Ahmet Paşa, nr.1605, vr.10b - 15b, "h.7.yy"⁵⁷, nesih.

ad. Nûruosmaniye Kütüphanesi: *Risale fî Aksâmi'l-hikme*, nr.4894, vr.58b - 60b, nesih,

ae. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi⁵⁸: *Risale fî Aksâmi'l-ulûmi'l-hikemiyye*, nr.1458; *Aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye*, el-Arabî, nr.4754, vr.39a - 50b, h.8.yy; *Aksâmu'l-hikme*, el-Arabî, nr.4755, vr.83b - 91b, h.7.yy; *Risale fî Tekâsimi'l-hikme*, nr.4711, h.579; *Aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye*, Yıldız, nr.186, vr.22 - 27, h.577, mst.el-Hufî, nesih; *Aksâmi'l-ulûmi'l-akliyye*, Yıldız, nr.889, vr.83 - 91, h.588, nesih; *Aksâmu'l-hikme*, nr.801, vr.38 - 49, h.702.

af. Topkapı Sarayı Kütüphanesi⁵⁹: *Aksâmu'l-hikme*, Üçüncü Ahmet, nr.1584, h.914, mst.Abdurrahman b. Ali b. Müeyyed, mecmua-i resail içinde; *Risale fî Aksâmi'l-hikme*, Üçüncü Ahmet, nr.447, h.866, mecmuatü'r-resâil ibn Sînâ içinde.

ag. Bursa Bölge Yazmalar Kütüphanesi⁶⁰: *Risale fî Aksâmi'l-ulûmi'l-akliyyeti'l-hakikiyye*, Hüseyin Çelebi, nr.1194, vr.152 - 155; *Risale fî Aksâmi'l-hikme*, Haraccı Oğlu, nr. 812, vr.207 - 214, 8.yy.

ah. Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi: *Risale fî Aksâmi'l-hikme*, nr.616, vr.164-168, mst. Yusuf b. Ali Astarabâdî.

ai. Ankara Millî Kütüphane⁶¹: *Risale fî Aksâmi'l-ulûmi'l-hikemiyye*, Genel Konular, nr.895, 75a - 78a; *Tekâsimü'l-hikme*, nr.3327.

b. Türkiye Dışında Bulunan Nüshalar⁶²

British Museum, nr.430; 978; 980; 981; Oxford Bodleian Kütüphanesi⁶³, nr.430; 980; Almanya Goethe Şehir Kütüphanesi, nr.1158; Hindistan Âsıfiye Kütüphanesi, nr.II, 1716; İngiltere, Manchester, nr.384; Mısır, Kahire, Mektebat-ı Tal'at, nr.339 ve Teymur, nr.M.1; Hollanda, Leiden, Akademi Kütüphanesi, nr.1478; Rusya, Petersburg Asya Müze Kütüphanesi, nr.156; Mashad, Âsîtanî Quds-i Ravzavî Library, nr.I,3/102; IV, 1/595 - 596; Tahran, Meclis-i Şûra-yı Millî, nr.634; 866; 2761 ve Mirza Tahir Tunakabûnî, nr.317 ve Millî Kütüphane, nr.2012; 2019.

⁵⁷ Anawatî, *age.*, s.14

⁵⁸ Mehdevî, *age.*, s.42; Anawatî, *age.*, s.14; Şeşen, *age.*, s.107

⁵⁹ *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, III, haz.Fehmi Edhem Karatay, İstanbul-1966, s.619, IV, İstanbul-1969, s.380; Anawatî, *age.*, s.13; Mehdevî, *age.*, s.42.

⁶⁰ Şeşen, *age.*, s.107.

⁶¹ *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu*, I, haz. Müjgan Cumhur ve diğerleri, Ankara-1987, s.5; II, Ankara-1988, s.353.

⁶² Mehdevî, *age.*, s.42; Anawatî, *age.*, s.13-14; Mehdevî, "Aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye, Aksâmu'l-hikme, Tekâsimü'l-hikme" adlarıyla, Anawatî ise "Aksâmu'l-hikme, Fî Aksâmi'l-ulûmi'l-hikemiyye", isimleri ile verir.

⁶³ Mehdevî, bu bilgiyi adı geçen kütüphanenin Arapça ve İtalyanca kataloglarından verdiğini belirtir, bkz. *age.*, s.42.

4. Risale'nin Tahkîkinde Takip Edilen Metot

Tahkîk diğerk adıyla tenkitli neşr, hiçbir zaman müellifin üslûbunu veya metnini güzelleştirmek ya da düzeltmek yoluna gitmek değil; müellifin telif ettiği şekilde şerhsiz olarak aslına uygun bir metin takdim etmektir.⁶⁴ Tenkitli neşri gerçekleştirecek araştırmacının, çalıştığı alan ile ilgili bilgisinin yanı sıra sabır, dikkat ve güvenilirlik gibi özelliklere de sahip olması gerekmektedir; çünkü tahkik, "tarihi bir emaneti teslim etmek"⁶⁵ gibi büyük bir ahlâkî sorumluluk isteyen, kendine mahsus metodu olan ilmî faaliyettir. Karşılaşılan zorluklara rağmen İbn Sînâ'nın *Aksâmu'l-hikme* isimli risalesinin tahkiki sırasında yukarıda belirtilen temel prensip titizlikle uygulanmaya, imkan ölçüsünde müellif nüshasına en uygun bir nüshanın tesisine çalışılmıştır.

a. *Aksâmu'l-Hikme*'nin Yazma Nüshaları

İbn Sînâ'nın hayatından ve eserlerinden bahseden klasik İslâm felsefesi kaynaklarında filozofun ilimler tasnifine ilişkin *Aksâmu'l-hikme*, *Makâle fî Tekâsini'l-hikme ve'l-ulûm* ve *Aksâmu'l-ulûmi'l-hikme* isimleriyle bilinen bir risalesinin bulunduğu belirtilmekle birlikte, eserin yazma nüshalarının tespiti ancak XX. yüzyılda yapılan güvenilir ilmî çalışmalar sayesinde mümkün olabilmıştır.

Risalenin kaynaklarda tespit edebildiğimiz en eski nüshası, Yıldız, 186 numara da kayıtlı bulunan, el-Hufî (الخوفى) tarafından h.577 tarihinde istinsah edildiği belirtilen nüshadır⁶⁶. Yıldız Kütüphanesi'ne ait kitapların İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ne taşınması nedeniyle bu nüshanın, muhtemelen adı geçen kütüphanede bulunabileceği düşünülmektedir; ancak 17 Ağustos 1999'da vuku bulan deprem nedeniyle bina hasar görmüş olduğundan kütüphanenin yazmalar bölümü kapatılmıştır. Bu sebeple yukarıda belirtilen nüsha, kaynaklarda belirtildiğine göre aynı kütüphanede bulunan, altıncı ve yedinci yüzyıllara ait olan nüshalar, özellikle de arıza gördüğü ve tashih edildiği belirtilen el-Arabî bölümü 4755 numarada kayıtlı, hicrî sekizinci asırda istinsah edildiği belirtilen nüsha incelenememiştir⁶⁷. Bilindiği üzere birçok yazmaları bulunan eserlerin nüshaları tahkik esnasında tek tek gösterilmeyip, birbirine benzeyen nüshalardan aileler oluşturularak (A ailesi, B ailesi vs.) nüsha farklılıklarının tespiti için her aileden bir nüsha seçilmektedir⁶⁸. Daha önce de belirttiğimiz gibi dünya kütüphanelerinde yaklaşık elli nüshası bulunan risalenin ancak İstanbul'da bulunan Süleymaniye, Köprülü, Nuruosmaniye ve Beyazıt Devlet Kütüphaneleri'nde bulunan on altı nüshayı incelemeye imkân bulunabilmiş; bunların da aralarında ayırt edici farklar bulunmaması nedeniyle nüsha ailesi oluşturulmaya gerek duyulmamıştır.

⁶⁴ Abdüsselâm Hârûn, *Tahkiku'n-nusûs ve neşrihâ*, Kahire-1965, s.44; bkz. Selâhuddîn el-Müneccid, "Arapça Yazmaların Neşir Kaideleri", çev. Mehmet Hatiboğlu, *Ankara Üniv.İ.F.D.*, XIV, s.251.

⁶⁵ Hârûn, *gös.yer.*

⁶⁶ Anawatî, *age.*, s.14.

⁶⁷ Şeşen, *age.*, s.107.

⁶⁸ el-Müneccid, "agm.", s.251.

Yukarıda adı geçen kütüphanelerde bulunan nüshalar üzerinde yapılan inceleme neticesinde, tahkikin gerçekleştirilmesine imkân sağlayacak dört yazma nüshasının bulunduğu anlaşılmıştır. Seçilen nüshaların nispeten erken döneme ait olmalarına dikkat edilmiş; bununla birlikte bir mukayese imkânı sağlayarak metnin daha sonraki yüzyıllarda nasıl bir seyir izlediğini göstermek amacıyla daha yakın dönemde istinsah edilmiş nüsha diğer nüshalara ilave edilmiştir. Söz konusu nüshalar şöyle tanımlanabilir:

aa. Köprülü Kütüphanesi Nüshası: İstanbul, Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmet Paşa bölümü 1605 numarada kayıtlı nüshadır. Nüsha 24.7 x17.8 / 21 x13.5cm ebatlarında olup 5 varaktır. Şirâzesi yıpranmış ebru kaplı meşin cilt içinde muhafaza edilen mecmua içinde yer alan risale, 10b -15b varakları arasında bulunup her sayfa ortalama 19 satır ve her satır ortalama 10 kelimedenden meydana gelmektedir. Okunaklı bir nesih hattıyla istinsah edilmiş bu nüsha tek sütun halinde siyah mürekkeple yazılmış olup söz başlıklarında kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Kısmen harekelenmiş bu nüshada harflerin noktalaması da ihmal edilmiştir. Âhersiz, kalına yakın koyu nohutî renkli kâğıttan meydana gelen sayfaların kenarları tamir görmüştür; ancak bu durum metnin okunmasında bir engel teşkil etmemektedir.

Söz konusu nüshada müstensihin adını ve istinsah tarihini belirleyecek herhangi bir kayıt mevcut değildir. Ancak yazı stili, kullanılan kağıdın türü itibariyle ve mecmûun son risalesinin bitiminde bulunan *في صفر سنة سبع مائة هجرية* ferağ kaydından hareketle hicrî yedinci asra ait olduğu söylenebilir. Zira mecmuanın bütün sayfaları kağıt türü, kullanılan mürekkep ve yazı karakteri itibariyle aynıdır.

Metindeki ibarelerde önemli sayılabilecek bir kopukluk, takdim ve tehir söz konusu değildir. Sayfaların hâmişinde talik hattıyla çeşitli düzeltmelerin bulunması, bizi, bundan daha düzgün veya asıl müellif nüshasına dayanan bir nüshayı bilen birinin bu nüshayı okuduğu kanaatine götürmektedir.

Mecmuanın 1a sayfasında mecmua içindeki risalelerin fihristi bulunmaktadır. Risalenin adı orada *كتاب تقاسيم الحكمة للشيخ الرئيس أبي علي الحسين بن عبدالله بن سينا* şeklinde geçmektedir. İlk varak (10b) besmele ile başlamış olup ne besmeleden önce ne de sonra risalenin adı ve İbn Sînâ'ya aidiyetiyle ilgili bir bilgi mevcut değildir; ancak, sayfanın hâmişinde, besmelenin hemen yanında talik hattıyla *وأيضاً* *قال الشيخ الرئيس أبو علي في أقسام الحكمة* ibaresi bulunmaktadır. Ayrıca 10a sayfasında müstensihin hattıyla, risalenin ve müellifinin adı *كتاب تقاسيم الحكمة للشيخ الرئيس ابن علي* şeklinde geçmektedir. Son varakta (15b) metnin bitiminde, genellikle yazma eserlerde karşılaşılan bir 'ferâğ kaydı'na (nüshanın yazımının bittiği tarihe işaret eden herhangi bir ibareye) rastlanılmamıştır.

Bu nüshanın diğerlerine nazaran daha az hatalı gözükmesi, sayfaların hâmişinde bulunan düzeltmelerden mukabele görmüş bir nüsha olduğu kanaatini uyandırması, bu nüshanın tahkikte esas nüsha olarak tercih edilmesini gerekli kılmıştır. Bilindiği üzere yazma eserlerin tahkikinde neşre temel hizmeti görebilecek en mükemmel nüsha müellifin yazdığı nüshadır. Müellif nüshasından sonra ehemmiyet bakımından musannifin bizzat imlâ ettirdiği veya önünde okunmuş olup da okuduğunu yahut kendisine okunduğunu kendi kalemle tespit ettiği

nüsha gelir. Daha sonra ise, müellif nüshasından istinsah edilmiş veya o nüsha ile mukabele görmüş nüsha neşirde temel alınabilecek nüshadır.⁶⁹ Ayrıca, müstensih-in büyük ölçüde metni harekelemiş olması, harflerin noktalamasının yapılmış olması, onun sadece metni istinsah eden değil, aynı zamanda kitabın muhtevasını anlayacak bir kişi olduğu kanaatini de uyandırmaktadır.

Bu nüsha için kullandığımız rumuz, nüshanın bulunduğu Köprülü Kütüphanesi'nin ilk harfî olan [ك] dir.

ab.Çelebi Abdullah Koleksiyonu Nüshası: İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah bölümü 389 numarada kayıtlı nüshadır. 21 x 14.7 / 15 x 8cm ebatlarında olan bu nüsha 6 varaktır. Her varak 17 satırdan oluşmakta, her satırda ortalama 10 kelime bulunmaktadır. Şemseli, köşebentli, cetvelli, miklepli, şirazesi dağılmış tamire muhtaç siyah renkli yıpranmış meşin cilt içinde muhafaza edilen risaleler mecmuası içinde bulunan nüshada siyah mürekkep kullanılmış olup risale adı ve fasıllar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Âherli, su yollu, açık krem renkli kağıt üzerine tek sütun halinde yazılan nüsha, mecmuanın 147b - 153a sayfaları arasında bulunmaktadır.

Talik hattı ile istinsah edilmiş olan bu nüsha harekelenmemiş olup harflerin noktalanması kısmen ihmal edilmiştir. Metnin bitiminde "Bağdat Nizamiye'de h.593" tarihinde bitirildiğine dair ferağ kaydı bulunmaktadır.

Mecmuanın 1b sayfasında risalenin adı رسالة حكمة لأبي علي سينا şeklinde geçmektedir. Risalenin ilk varağında (147b) besmeleden önce رسالة في أقسام العلوم ibaresiyle risalenin adı ve müellifinin ismi yazılıdır. İbarenin metnin yazısı ile aynı karakterdedir. Son varakta (153a) metnin bitiminde رسالة في النظامية بغداد في جمادى الأولى سنة ثلث و تسعين وخمسمائة تمت şeklinde ferağ kaydı bulunmaktadır.

Bu nüshanın metinde kullanılan rumuzu [ج] harfidir.

ac. Ayasofya Koleksiyonu Nüshası: İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü 2435 numarada kayıtlı olan bu nüsha, miklepli, şirazesi dağılmaya yüz tutmuş kapakları ebru kaplı oldukça yıpranmış kahverengi meşin ciltli risaleler mecmuası içinde, 58b - 64b varakları arasında bulunmaktadır. Az âherli, nohutî renkli orta kalınlıkta kağıt üzerine siyah mürekkep kullanılarak nesih hatıyla istinsah edilmiş nüshada söz başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Tek sütun olarak yazılan her sayfada 19 satır ve her satırda ortalama 10 kelime bulunmaktadır. Yazı okunaklı olmakla birlikte harflerin büyük bir kısmı noktalanmamış ve hareke de kullanılmamıştır.

Risalenin ilk varağında (58b) besmeleden önce رسالة في أقسام الحكمة لابن سينا ibaresi ile risalenin ve müellifin ismi bulunmaktadır. Ancak, ibarenin kurşun kalemle yazılmış olması bizi, kütüphane kataloglarının hazırlanması sırasında bu ibarenin yazılmış olabileceği kanaatine götürmektedir. Son varakta (64b), metnin bitiminde رسالة في جرجانة... ذو الحجة سنة ٦٨٤ şeklinde ferağ kaydı bulunmaktadır.

Metinde bu nüsha için kullandığımız rumuz [ع] harfidir.

⁶⁹ Hârûn, *age.*, s.27-36; bkz. el-Müneccid, "agm", s.250.

ad. Pertev Paşa Koleksiyonu Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa bölümü 647 numarada kayıtlı bulunan nüshadır. Risale, cetvelli, zencerekli, köşebentli, şirâzeli, az yıpranmış koyu kırmızı renkli meşin ciltli mecmuanın 220b – 224b varakları arasında bulunmaktadır. Nüsha, 22 x 13.5 / 18 x 9cm ebatlarında olup su yollu, krem renkli, âherli, inceye yakın kalın kâğıt üzerine okunaklı bir şekilde talik hattı ile istinsah edilmiştir. Tek sütun halinde yazılan risalenin her sayfasında 25 satır, her satırda ortalama 10 kelime bulunmaktadır. Söz başlıkları kırmızı mürekkeple yazılı nüshada siyah mürekkep kullanılmıştır.

Mecmuanın 1a sayfasında mecmua içindeki risalelerin fihristi bulunmaktadır. Risalenin adı orada رسالة التقسيمات الحكيمة لأبي علي بن سينا şeklinde geçmektedir. Risalenin ilk varağında (220b) besmeleden önce risalenin ve müellifin adının bulunduğu هذه رسالة التقسيمات الحكيمة لأبي علي بن سينا رحمه الله تعالى يعلم فيها جميع علم الحكمة ibaresi bulunmaktadır. Kırmızı mürekkeple sayfanın üst tarafına yazılmış olan ibare metnin yazısı ile aynı karakterdedir. Son varakta (224b), metnin bitiminde ١١٦٤ رمضان الأخير من رمضان şeklinde ferağ kaydı bulunmaktadır.

Bu nüshanın metinde kullanılan rumuzu [ب] harfidir.

b. Tahkik Metodu

Yukarıda belirtildiği üzere *Aksâmu 'l-hikme* risalesinin tahkikinde esas alınan nüshalar, farklı zamanlarda yazılmış olup, bunların hiç birisi müellif nüshası değildir. Tarihini tespit edebildiğimiz en eski nüsha dahi müellifin vefatından bir asır sonraya aittir. Nüshaların her birinde az çok hataların bulunması bunlardan birinin neşirde esas nüsha kabul edilmesine imkân vermemiş; tahkik esnasında 'tercih prensibi'ni⁷⁰ kullanma zarureti doğmuştur. Bu sebeple metnin tesisinde öncelikle nüshalardaki doğruya en yakın ibarenin tespitine çalışılmış; tercih yapıldıktan sonra nüshalar arasındaki farklılıklar dipnotlarda gösterilmiştir.

Metinde gerekli düzenlemeleri yapabilmek ve farklılıkları gösterebilmek için tahkikte esas alınan nüshaların tamamı karşılaştırmalı olarak okunmuştur. Neticede Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmet Paşa bölümünde bulunan nüshanın doğruya en yakın nüsha olduğu tespit edilmiştir. Tahkik esnasında bu nüsha [ك] ve hamışindeki notlar [ك] olarak gösterilmiştir. Ayrıca risalenin tarihi seyrini göstermek suretiyle okuyucuya mukayese imkânı sağlamak için, ferağ kaydında h.593 tarihinde istinsah edildiği belirtilen ve metni [ج] rumuzu ile gösterilen Çelebi Abdullah nüshası ikinci sıraya, h.684 yılında istinsah edildiği belirtilen ve metni [ع] harfi ile gösterilen Ayasofya nüshası üçüncü sıraya, istinsah tarihi h.1164 olan, metni [ب] ve hamışindeki notlar [ب] olarak gösterilen Pertev Paşa nüshası da dördüncü sıraya yerleştirilmiştir.

Müellif nüshası bulunmayan bir metni tahkik eden kişinin, eldeki mevcut nüshalardan hareketle müellif nüshasına en yakın olduğunu düşündüğü bir metnin tesisine çalışması gerekir, düşüncesinden hareketle⁷¹ kaynaklarda mukabele gördü-

⁷⁰ Muhammet Aruçi, *Abdulkâhir el-Bağdâdî ve el-Esmâ ve's-Sıfât Adlı Eseri* (dr.tez, Marmara Üniversitesi SBE, dan. Yusuf Şevki Yavuz, İstanbul1994), s.119.

⁷¹ Aruçi, *agt.*, s.120.

ğü belirtilen ve incelememiz neticesinde doğruya en yakın nüsha olduğu kanaatini uyandıran Köprülü nüshası ile yetinilmemiş, mevcut nüshaların ibareleri içinde en doğru olanın bulunmasına gayret gösterilmiştir. *Risale fî Aksâmi'l-hikme*'nin ortaya koyduğumuz metni, genelde Köprülü nüshasına dayanmakla birlikte, diğer üç nüshadan seçilmiş olup, kanaatimizce doğruya en yakın bir metin niteliğindedir. Bununla birlikte, nüshalar arasında yapılan tercihlere vakıf olmak isteyenler için dipnotlarda nüshalar arasındaki farklılıklar belirtilmiştir. Tahkik edilen metnin altında bulunan dipnotlarda nüsha farklılığı ve açıklamaları için kullanılan rakamlarda bir ayırma gidilmemiştir.

Dipnotta nüshalardan birinde veya hepsinde eksik olan kelime veya ibareler için (-), fazla olanlar (+), metinde belirtilen kelimenin veya ibarenin yerinde diğer nüshalarda bulunan kelimeyi veya ibareyi göstermek için (:) işareti kullanılmış, bundan sonrada eksik veya fazla olan yahut o kelime veya ibarenin yerinde bulunan kelime veya ibareler yazılmıştır. Örnek:

(۲) ب - فيه .

(۴) ج - شريعة .

(۹) ج + ومنها ما يقوم مقام الاصل .

(۵) ب : الى أقسام العلوم العقلية .

(۹) ج + ومنها ما يقوم مقام الاصل . köşeli parantez içinde bulunan ibarenin işaret edilen nüshanın hâmişinde düzeltildiğini ifade eder.

(۴) ج - شريعة . köşeli parantez içinde bulunan ibarenin metinde tarafımızdan düzeltildiğini ifade eder.

(۵) ب : الى أقسام العلوم العقلية . köşeli parantez içinde bulunan ibarenin belirtilen nüshalarda düştüğünü, işaret edilen nüshanın hâmişinde düzeltildiğini ifade eder.

Okuyucuya kolaylık olması için paragraf düzenlemesi yapılmış; metnin doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamak maksadıyla gerekli görülen bazı kelimeler harekelenmiş ve noktalama işaretleri kullanılmıştır. Nüshalardaki noktalama eksikliklerine (bilgisayarda noktasız yazılamaması nedeniyle de) değinilmemiş, karalanmış veya silinmiş olması sebebiyle okunamayan kelimeler üç nokta (...) ile gösterilmiştir. Tahkikte esas aldığımız Köprülü Kütüphanesi nüshasının varak numaraları metin içinde köşeli parantez içinde ve varakların ön yüzü 'a' arka yüzü 'b' harfleriyle gösterilmiştir.

رسالة في أقسام الحكمة تأليف

أبي علي الحسين بن عبد الله بن سينا

بسم الرحمن الرحيم¹

[10 b] الحمد لله ملهم الصواب ومتوزر² الأبواب وواهب العقل والمتكفل³ بالعدل. وصلواته وسلامه على النبي المصطفى محمد النبي وآله وأصحابه أعلام الهدى⁴ وبعد؛ فقد التَّمست⁵ مَبِي أن أشير إلى أقسام العلوم⁶ إشارة⁷، تَجَمع إلى الإيجاز الكمال، وإلى البيان الإجمال⁸، وإلى التحقيق التقريب وإلى التبويب⁹ الترتيب. فبادرت إلى مُساعدتك¹⁰، ونزلتُ عند اقتراحك، ولم أَعُدْ¹¹ شرطك ولاجاوزتُ مقالتك¹² واستعنتُ بمن ضمّن للمجاهدين فيه¹³ الهداية*، وللمتوكلين عليه الرعاية¹⁴*. وهو وليّ التوفيق¹⁵.

في ماهية الحكمة¹⁶

الحكمة صناعة نظرية¹⁷، يستفيد منها الإنسان تحصيل ما عليه الوجود كله في نفسه¹⁸، وما عليه الواجب مما ينبغي أن يكتسبه بعمله¹⁹ لتتشرّف²⁰ بذلك نفسه وتستكمل²¹ وتصير²² عالماً معقولاً، مُضاهياً للعالم الموجود*، فتستعد²³ بذلك للسعادة القصوى الأخروية²⁴، وذلك بحسب الطائفة الإنسانية.

في أقسام الحكمة²⁵

الحكمة تنقسم²⁶ إلى قسم نظري مُجرد²⁷ وإلى²⁸ قسم عملي. والقسم²⁹ النظري: هو الذي الغاية فيه حصول الاعتقاد اليقيني³⁰ بحال الموجودات التي لايتعلق وجودها بفعل الإنسان. ويكون المقصود فيه³¹

1 ب + وبه العون والعناية.

2 ك ه: ومبرز.

3 ب: والمكفل.

4 ك ه، ع: وصلواته على أنبيائه المرسلين؛ ج: وصلواته إلى أنبيائه المصطفين من خلقه؛ ب: وصلواته إلى أنبيائه أجمعين.

5 ب: التمس.

6 ج ب + العقلية.

7 ج: الإكمال.

8 ج: الإكمال.

9 ك: تبويب.

10 ك ج: مساعدتك.

11 ك: ولم أبعُد.

12 ك: ولا جاوزت طلبتك؛ ج: ولا تجاوزت مقالتي؛ ب: ولا جاوزت مقالتي.

13 ب - فيه.

* لعله يشير إلى قوله تعالى: "والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا" (سورة العنكبوت، ٢٩/٦٩).

14 ج ب: وأولى أوليائه المخلصين الرعاية.

* لعله يشير إلى قوله تعالى: "ومن يتوكل على الله فهو حسبه" (سورة الطلاق، ٣/٢٥).

15 ج: وإيا أسئل التوفيق لسؤال الطريق؛ ب: على التوفيق لسواء الطريق.

16 ج: فصل في ماهية الحكمة.

17 ج: نظر.

18 ج: تسبه.

19 ج: أن يكتسبه فعله؛ ع ب: أن يكتسبه بعلمه.

20 ك ع ب: [لتشرف] صح منا؛ ج: لشرف.

21 ج: ويستكمل.

22 ك ج: و بصير.

* لعله يشير إلى قول شايخ: وتزعم أنك جرم صغير وفيك إنطوى عالم الأكبر.

23 ك ج ع: ويستعد.

24 ك: الأخرية؛ ج: بالآخرة.

25 ج: فصل في أول؛ ب - في.

26 ج: ينقسم.

27 ب - مجرد.

28 ج - إلى.

إِذَا هُوَ حَاصِلٌ رَأَى فَقَطْ؛ مِثْلَ عِلْمِ التَّوْحِيدِ وَعِلْمِ الْهَيْئَةِ. وَالْقِسْمُ³² الْعَمَلِيُّ: هُوَ الَّذِي لَيْسَ الْغَايَةَ فِيهِ³³ حَاصِلُ الْإِعْتِقَادِ الْيَقِينِيِّ³⁴ بِالْمَوْجُودَاتِ فَقَطْ؛ وَإِنَّمَا³⁵ يَكُونُ الْمَقْصُودُ فِيهِ حَاصِلُ³⁷ رَأْيٍ فِي أَمْرٍ يَحْصُلُ بِكَسْبِ الْإِنْسَانِ لِيَكْتَسِبَ³⁸ مَا هُوَ الْخَيْرُ فِيهِ³⁹. فَلَا⁴⁰ يَكُونُ الْمَقْصُودُ حَاصِلُ رَأْيٍ فَقَطْ؛ بَلْ حَاصِلُ رَأْيٍ لِأَجْلِ عَمَلٍ. فَغَايَةُ النَّظَرِ هُوَ الْحَقُّ وَغَايَةُ الْعَمَلِ هُوَ⁴¹ الْخَيْرُ.

فِي أَقْسَامِ الْحِكْمَةِ النَّظَرِيَّةِ

أَقْسَامُ الْحِكْمَةِ النَّظَرِيَّةِ ثَلَاثَةٌ: الْعِلْمُ الْأَسْفَلُ وَ⁴³ يُسَمَّى الْعِلْمُ الطَّبِيعِيُّ، [11 a] وَالْعِلْمُ الْأَوْسَطُ وَيُسَمَّى الْعِلْمُ الرَّيَاضِيُّ وَالْعِلْمُ الْأَعْلَى وَيُسَمَّى الْعِلْمُ الْإِلَهِيُّ. وَإِنَّمَا كَانَتْ أَقْسَامُهَا⁴⁴ هَذِهِ الْأَقْسَامُ؛ لِأَنَّ الْأُمُورَ الَّتِي يُنْحَثُ عَنْهَا لِاتِّخَاذِهَا⁴⁵ إِذَا أُنْ تَكُونُ⁴⁶ أُمُورًا وَجُودَهَا وَحُدُودَهَا مُتَعَلِّقَانِ⁴⁷ بِالْمَادَّةِ الْجِسْمَانِيَّةِ وَالْحَرَكَةِ، مِثْلَ أَجْرَامِ الْفَلَكَ وَالْعُنَاصِرِ الْأَرْبَعَةِ وَمَا يَتَكُونُ مِنْهَا وَمَا يَوْجَدُ مِنَ الْأَحْوَالِ خَاصًّا بِهَا، مِثْلَ الْحَرَكَةِ وَالسُّكُونِ وَالتَّغْيِيرِ وَالِاسْتِحَالَةِ وَالْكُونِ⁴⁸ وَالْفَسَادِ، وَالتَّشْوِشِ⁴⁹ وَالْيَبْلِ وَالْقُوَى وَالْكَيفِيَّاتِ الَّتِي تُصَدَّرُ عَنْهَا⁵⁰ هَذِهِ الْأَحْوَالُ وَسَائِرُ مَا يُشَبِّهُهَا⁵¹ فَهَذَا قِسْمٌ. وَإِنَّمَا أُنْ تَكُونُ⁵² أُمُورًا وَجُودَهَا مُتَعَلِّقٌ بِالْمَادَّةِ وَالْحَرَكَةِ، وَحُدُودُهَا غَيْرُ مُتَعَلِّقَةٌ بِهِمَا، مِثْلَ التَّرْبِيعِ وَالتَّدْوِيرِ وَالْكَرْوِيَّةِ⁵³ وَالْمَخْرُوطِيَّةِ، وَمِثْلَ الْعَدَدِ وَخَوَاصِّهِ. فَإِنَّكَ تَفْهَمُ الْكُرَّةَ مِنْ غَيْرِ أَنْ تَحْتَاجَ فِي تَفْهَمِهَا إِلَى فَهْمِ⁵⁴ أَنَّهَا مِنْ خَشَبٍ أَوْ ذَهَبٍ أَوْ حَدِيدٍ⁵⁵. وَلَا تَفْهَمُ⁵⁶ الْإِنْسَانَ إِلَّا وَتَحْتَاجُ⁵⁷ إِلَى⁵⁸ أَنْ تُعْرِفَ وَتَفْهَمُ⁵⁹ أَنْ صُورَتَهُ فِي لَحْمٍ وَعَظْمٍ. وَكَذَلِكَ تَفْهَمُ⁶⁰ التَّقَعِيرَ مِنْ غَيْرِ حَاجَةٍ إِلَى فَهْمِ الشَّيْءِ الَّذِي فِيهِ التَّقَعِيرُ⁶¹. وَلَا تَفْهَمُ⁶²

²⁹ ك: ع: فالقسم.

³⁰ ك: ع: ب: اليقين.

³¹ ك: - فيه؛ ب: المق.

³² ك: [والمعلم] صح: ه: ج: ب: والعلم.

³³ ب: - فيه.

³⁴ ك: ج: ع: ب: [اليقين] صح: منا.

³⁵ ج: بل ربما.

³⁶ ب: - يكون.

³⁷ ج: + صحة.

³⁸ ع: ب: ليكسب.

³⁹ ج: كه: منه؛ ب: - فيه.

⁴⁰ ع: ولا.

⁴¹ ع: + معرفة.

⁴² ك: ب: - في؛ ج: فصل في.

⁴³ ع: - و.

⁴⁴ ك: ج: ب: أقسامه.

⁴⁵ ج: - لا تخلوا؛ ب: لا تخ.

⁴⁶ ج: أن يكون.

⁴⁷ ج: حدودها ووجودها متعلقات.

⁴⁸ كه: اللون.

⁴⁹ ج: والنشور.

⁵⁰ ج: ع: ب: عنها يصدر.

⁵¹ ك: ع: ب: يشبهه.

⁵² ج: يكون.

⁵³ ك: ج: ع: والكرية.

⁵⁴ ك: ع: - فهم؛ كه: ب: تفهم.

⁵⁵ ج: أو فضة.

⁵⁶ ج: ولا يفهم.

⁵⁷ ج: ع: ويحتاج.

⁵⁸ ك: ج: ع: ب: [إلى] صح: ك: ه.

⁵⁹ ج: أن يفهم.

⁶⁰ ك: ع: يفهم.

⁶¹ ب: القطوسة.

القطوسة إلا مع حاجة إلى فهم الشيء الذي فيه القطوسة⁶³. ومع هذا كله فالتربيع والتدوير والتعير⁶⁴ والإحدياب لا يوجد⁶⁵ إلا في شيء يحمله⁶⁶ من الأجرام الواقعة في الحركة. فهذا قسم ثان. وإما أن تكون⁶⁷ أموراً لا وجودها ولا حدودها مفتقران⁶⁸ إلى المادة والحركة؛ إما من الذوات، فمثل ذات الأحد الحق ربّ العلمين وأما من الصفات، فمثل الهوية والوحدة والكثرة والعلّة⁶⁹ والمعلول والكلية والجزئية⁷⁰ والتمامية والنقصان وما أشبه هذه المعاني. ولما كانت الموجودات على هذه الأقسام الثلاثة كانت⁷¹ العلوم النظرية بحسبها على أقسام ثلاثة. فالعلم الخاصّ بالقسم الأول يُسمى طبيعياً، والعلم الخاصّ بالقسم الثاني يُسمى رياضياً، والعلم الخاصّ بالقسم الثالث يُسمى إلهياً.

[11 b] في أقسام الحكمة العملية⁷²

لما كان التدبير الإنساني⁷³ إما أن يكون خاصاً بشخص⁷⁴ واحد وإما أن يكون غير خاصّ بشخص⁷⁵. فالذي⁷⁶ يكون غير خاصّ هو الذي إما يتيم بالشركة. فالشركة⁷⁷ إما بحسب اجتماع منزلي⁷⁸ وإما بحسب اجتماع مدني. فكانت⁷⁹ العلوم العملية ثلاثة: واحد⁸⁰ منها خاصّ بالقسم الأول. ويُعرف به أن الإنسان كيف ينبغي أن يكون في⁸¹ أفعاله وأخلاقه⁸² حتى يكون حياته الأولى والأخرى⁸³ سعيدة⁸⁴. ويشتمل على هذا القسم⁸⁵ كتاب أرسطوطاليس⁸⁶ في الأخلاق. والثاني منها خاصّ بالقسم الثاني ويُعرف به⁸⁷ أن الإنسان كيف ينبغي أن يكون تدبيره لمنزله⁸⁸ المشترك بينه وبين زوجه⁸⁹ وولده ومملوكه⁹⁰ حتى يكون حاله⁹¹ منتظمة مؤدية إلى التمكن من⁹² كسب السعادة. ويشتمل عليه كتاب بربايون⁹³ في تدبير المنزل. وكتب فيه لأقوام آخرين غير⁹⁴.

62 ج: ولا يفهم.

63 ب - ولا تفهم القطوسة إلا مع حاجة إلى فهم الشيء الذي فيه القطوسة.

64 ج: فالتدوير والتربيع والتعير؛ كه: فالتدوير والتعير.

65 ك: [والتحلاب لاشيء] صح كه؛ ج: والإحدياب لا توجد.

66 ج: يحملها.

67 ج: يكون.

68 ب: يفتقران.

69 ج: والقلة.

70 ج: والجزئية والكلية.

71 ك: فإن؛ كه: كان.

72 ك ع ب - [في] صح منا؛ ج: فصل في.

73 ج: الإنسان.

74 ج: لشخص.

75 ج: لشخص واحد؛ ب - بشخص.

76 ج ع ب: والذي.

77 ج ع ب: والشركة.

78 ج: علوي.

79 ك ج ع ب: [كانت] صح منا.

80 ب: واحدة.

81 ج - في.

82 ج: أخلاقه الحاقة وأفعاله؛ ع ب: أخلاقه وأفعاله.

83 ك ع ب: والأخرة؛ كه ع ب + حيوة.

84 ج: سعيداً.

85 ج: ويشتمل عليه.

86 ك ج: [أرسطوطاليس] صح منا؛ ع: أرسطو؛ ب: أرسطوطاليس.

87 ج: منه.

88 ج: بمنزله.

89 ك ع ب: زوجته.

90 ب: وجاريه.

91 ب: حالته.

92 ك: [و] صح كه.

93 ك: [بروشن] صح منا؛ ج: ارويس؛ ع: بروسن؛ ب: بدروس.

94 ج: وكتب فيه لقوام آخرين غير^ه؛ ع: وكتب لأقوام آخرين فيه.

والتالث منها خاصن بالقسم الثالث ويُعرف به أصناف السياسات والرياسات والإجتماعات المدنية⁹⁵ الفاضلة والرديئة⁹⁶ ويُعرف وجه استبقاء⁹⁷ كل واحد منها وعلّة زواله وجهة انتقاله. فما⁹⁸ كان من ذلك يتعلّق⁹⁹ بالملك فيشتمل¹⁰⁰ عليه كتابا¹⁰¹ أفلاطن وأرسطوطاليس في السياسة¹⁰² وما كان من ذلك يتعلّق¹⁰³ بالنبوة والشريعة فيشتمل عليه كتابا هما¹⁰⁴ في النواميس. والفلاسفة لا يريدون¹⁰⁵ بالناموس ما تُظنّه¹⁰⁶ العامة¹⁰⁷ من الناس¹⁰⁸ أنّ الناموس هو الحيلة والخديعة، بل الناموس عندهم¹⁰⁹ هو السنة¹¹⁰ والمثال القائم¹¹¹ الثابت بنزول الوحي¹¹². والعرب أيضا تُسمّى¹¹³ الملك النازل بالوحي ناموسا. وهذا الجزء من الحكمة¹¹⁴ العملية يُعرف به وجوب¹¹⁵ النبوة وحاجة نوع الإنسان في وجوده وبقائه ومنقلبه¹¹⁶ إلى الشرع¹¹⁷؛ ويُعرف¹¹⁸ به¹¹⁹ الحكمة في الحدود الكلية¹²⁰ المشتركة في الشرائع وفي¹²¹ التي¹²² تُخصّص¹²³ شريعة شريعة¹²⁴ بحسب قوم وقوم وزمان وزمان¹²⁵. ويُعرف به¹²⁶ الفرق بين النبوة الإلهية [12 a] وبين الدعاوى الباطلة كلها¹²⁷.

في أقسام الحكمة الطبيعية الأصلية¹²⁸

الحكمة الطبيعية¹²⁹ منها ما يقوم مقام الأصل¹³⁰ ومنها ما يقوم مقام الفرع وأقسام ما يقوم مقام الأصل ثمانية:

- 95 ك: المدينة.
- 96 ع: أوالرديئة.
- 97 ك: ع: ويعلم وجه استبقاء؛ ج: ويعرف وجه استبقاء؛ ب: ويعلم وجه استبقاء.
- 98 ج: ما.
- 99 ع: ب: يتعلّق من ذلك.
- 100 ك: يشتمل؛ ج: ويشتمل.
- 101 ع: كتاب.
- 102 ج: ع: أفلاطن و أرسطو في السياسة؛ ب: أفلاطن و أرسطوطلس في السياسات.
- 103 ك: ع: يتعلّق من ذلك.
- 104 كه: كتاباهما الموضوع؛ ج: كتابان هما.
- 105 ج: لا تريد.
- 106 ب: ما يظنّه.
- 107 كه: الغائمة.
- 108 ج: - الناس.
- 109 ج: عنده.
- 110 ج: - و.
- 111 ك: القديمة؛ ب: قديم.
- 112 ك: [بالوحي] صح كه؛ ج: ونزول الوحي.
- 113 ب: يسمون؛ ج: يسمي.
- 114 ج: الحكمة.
- 115 ك ج ع: وجود.
- 116 ج: ومنقلبه.
- 117 كه ج ع ب: إلى الشريعة.
- 118 ج ب: ويعرف.
- 119 ك ع - به.
- 120 ب - الكلية.
- 121 ج - في.
- 122 ك: [الذي] صح كه.
- 123 ب: تختص.
- 124 ج - شريعة.
- 125 ب: يوم و زمان.
- 126 ك ع - به.
- 127 ك ع: منها؛ ب: فيها.
- 128 ج: فصل في أقسام الحكمة الطبيعية؛ ب: أقسام الحكمة الطبيعية.
- 129 ب - الطبيعية.
- 130 ج + ومنها ما يقوم مقام الأصل.

قسم 131 يُعرَف فيه¹³² الأمور العامة لجميع¹³³ الطبيعيات، مثل المادّة والصورة والحركة والطبيعة والأسباب والنهائية¹³⁴ واللائهائية¹³⁵ وتعلّق الحركات بالمحرّكات¹³⁶ وإنتهاؤها إلى محرّك أوّل واحد غير متحرّك وغير متناهي القوّة لاجسم ولا في جسم. ويشتمل عليه كتاب سمع الكيان¹³⁷.
والقسم الثاني يُعرَف فيه¹³⁸ أحوال¹³⁹ الأجسام التي¹⁴⁰ هي أركان العالم وهي السموات وما فيها والعناصر الأربعة وطبائعها وحركاتها وموضعها وتُعرَف¹⁴¹ الحكمة في صنّعتها وتضيقها¹⁴². ويشتمل عليه كتاب السماء والعالم.
والقسم الثالث يُعرَف فيه¹⁴³ حال¹⁴⁴ الكون والفساد والتولّد¹⁴⁵ والتوالّد والنشو¹⁴⁶ والبلى والاستحالات مطلقة¹⁴⁷ من غير تفصيل ويبيّن¹⁴⁸ فيه عدد الأجسام الأولية القابلة لهذه الأحوال، ولطيف¹⁴⁹ الصنّع الإلهي في ربط¹⁵⁰ الأرضيات بالسماويات¹⁵¹ واستبقاء¹⁵² الأنواع على فساد الأشخاص بالحركتين السماويتين¹⁵³ اللتين¹⁵⁴ إحداهما شرقية والأخرى غربية¹⁵⁵ منحرفة عنها أو¹⁵⁶ مواجهة لها¹⁵⁷ وتُحقّق أنّ هذه كلها بتقدير عزيز حكيم¹⁵⁸. ويشتمل عليه كتاب الكون والفساد.
والقسم الرابع يُتكلّم¹⁵⁹ فيه الأحوال التي تعرض في العناصر الأربعة، مثل¹⁶⁰ الامتزاج لِمَا يُعرَض¹⁶¹ لها من أنواع الحركات والتخلخل والتكاثف بتأثير السماويات¹⁶² فيها؛ فيتكلّم¹⁶³ في العلامات والشهب والغيوم والأمطار والرعد والبرق والهالة وقوس فزح والصواعق والرياح والزلازل والبحار والجبال. ويشتمل عليه ثلاث مقالات من كتاب الآثار العلوية.

- 131 ج + به.
132 ج - فيه.
133 ج ب: جميع.
134 ج: والإنسان بالنهائية.
135 ج ع ب: وغير النهائية.
136 ج: بالمجردات.
137 كه: وسماع الطبيعي أي أول ما يسمع الطبيعي قيل الكيان الطبيعة وقيل اسم كتاب من كتب العجم. كذا في الصحاح.
138 ج: به.
139 ك: حال.
140 كه: أقسام الأمور التي.
141 ك: ويعرف؛ ج: وتعريف.
142 ج: فيما صنعها ويرصدها.
143 ج: منه.
144 ك ع: أحوال؛ ب - حل.
145 ج ب: والتوليد.
146 ج ع: والنشور.
147 ج ع ب: مطلقاً.
148 ك ج: تبين.
149 ك: [لطف] صح كه.
150 ب: في ربطت الأجسام.
151 ج: بالسموات؛ ب: بالسماويات.
152 ك: والاستبقاء.
153 ب: السماويتين.
154 ج ب: التي.
155 ب - غربية.
156 ج: و؛ ع ب: أو.
157 ك ع ب: مواجهة لياها؛ كه: مواجهته؛ ب + غربية.
158 ج: العزيز العليم.
159 ك ج: نتكلّم.
160 ك ج ب: قبل.
161 ب: تعرض.
162 ج: السموات؛ ب: السماويات.
163 ك ج: فنكلّم.

والقسم 164 الخامس يُعرَف فيه 165 حال الكائنات الجمادية وما في المعادن 166. ويشتمل عليه كتاب المعادن. وهو المقالة الرابعة [12 b] من كتاب 167 الآثار العلوية. والقسم السادس يُعرَف فيه 168 حال الكائنات النباتية 169. ويشتمل عليه كتاب النبات.

والقسم السابع يُعرَف فيه 170 حال الكائنات الحيوانية. ويشتمل عليه كتاب طبائع الحيوان. والقسم الثامن يشتمل على معرفة النفس والقوى الدراكة والمحركة 171 التي في الحيوان 172 وخصوصاً التي في الإنسان. وتبيّن 173 أن النفس التي للإنسان لا تموت 174 بموت البدن، وأنها جوهر روحاني إلهي. ويشتمل عليه كتاب النفس والجسّ والمحسوس.

في 175 أقسام الحكمة الطبيعية الفرعية 176

فمن ذلك الطب. والغرض فيه معرفة 177 مبادئ البدن الإنساني وأحواله من الصحة والمرض وأسبابهما ودلائلهما 178 ليُدفع المرض وتُحفظ الصحة.

ومن ذلك أحكام النجوم؛ وهو علم تخميني. والغرض فيه الاستدلال من أشكال الكواكب بقياس بعضها إلى بعض، وبقياسها إلى نرج البروج، وبقياس جملة ذلك إلى الأرض على ما يكون من أحوال أنوار العالم والمملك والممالك والبلدان والمواليد والتحاويل 179 والتساير 180 والاختيارات والمسائل.

ومن ذلك علم الفراسة. والغرض فيه 181 الاستدلال من الخلقة 182 على الأخلاق. ومن ذلك علم التعبير. والغرض فيه 183 الاستدلال من التخيلات محاكية 184 على ما شاهده 185 النفس من عالم 186 الغيب؛ فخيالته القوة المتخيلة 187 بمثل 188 غيره.

ومن ذلك علم الطلسمات. و 189 الغرض فيه تمزيج القوى السماوية 190 بقوى بعض الأجرام الأرضية لِيَتَأَلَفَ 191 من ذلك قوة تفعل فعلا غريباً في عالم الأرضي 192.

164 ع: فالقسم.

165 ج: منه.

166 ج - الجمادية وما في المعادن.

167 ج - كتاب.

168 ج: منه.

169 ك: ع: النامية؛ ج: النباتية النامية.

170 ج: منه.

171 ج: والدراة المحركة.

172 ك [الحيوانات] صح كه؛ ج ع ب: الحيوانات.

173 ج: ويتبين.

174 ج: لا يموت.

175 ك ج ب - في.

176 أقسام الحكمة الفرعية الطبيعية.

177 ج - معرفة.

178 ك ج ع: وأسبابها ودلائلها.

179 ج: والموالد والتحاويل.

180 كه: والتشاهير؛ ج: والتساير؛ ب: والتساير.

181 كه: والغرض منه؛ ب: والغرض فيه.

182 ك ج ع ب [الخلق] صح منا.

183 كه: والغرض منه؛ ب: والغرض فيه.

184 ك: [التخيلات الحكيمية] صح منا؛ كه: التخيلات الجمالية؛ ج ع ب: التخيلات الحكيمية.

185 ع ب: على مشاهدة،

186 ج: علم.

187 كه: القوة المخيلة.

188 ج: مثال.

189 ب - و.

190 ج ب: السمانية.

191 ك: ع: [لتألف] صح منا؛ ج: ليتألف؛ ب: ليتألف.

192 ج: في عالم العرض؛ ب: في تلك الأرض.

ومن ذلك علم النيرانجات¹⁹³. والغرض فيه تمزيج القوى التي في جواهر العالم الأرضي¹⁹⁴ لتحدث منها¹⁹⁵ قوة تصدر¹⁹⁶ عنها فعل غريب. ومن ذلك علم الكيمياء¹⁹⁷. والغرض فيه سلب الجواهر المعدنية خواصها وإفادتها خواصاً غيرها وإفادتها بعضها خواصاً بعض [13 a] ليتوصل إلى اتخاذ¹⁹⁸ الذهب والفضة¹⁹⁹ من غيرهما²⁰⁰ من الأجسام²⁰¹.

في الأقسام الأصلية للحكمة الرياضية²⁰³

هي أربعة علم العدد، وعلم الهندسة، وعلم الهيئة، وعلم الموسيقى. فعلم العدد²⁰⁴ يُعرف فيه²⁰⁵ حال أنواع العدد، وخاصية كل نوع في نفسه، وحال نسب الأعداد²⁰⁶ بعضها من بعض، وحال تولد الأعداد بعضها من بعض²⁰⁸. و²⁰⁹ علم الهندسة يُعرف فيه²¹⁰ حال أوضاع الخطوط، وأشكال السطوح، وأشكال المجسّمات²¹¹ والنسب الكلية التي للمقادير كلها بما²¹² هي مقادير، والنسب الكلية²¹³ التي لها بما هي ذوات أشكال وأوضاع ويشتمل على أصوله كتاب أقليدس في الأصول²¹⁴. و²¹⁵ علم الهيئة يُعرف فيه حال أجرام²¹⁶ العالم من²¹⁷ أشكالها وأوضاع بعضها عند بعض، ومقاديرها، وأبعادها بينها، وحال الحركات التي للأفلاك والتي للكواكب، وتعدد الأكر²¹⁸ والقطوع والدوائر التي يتم بها²¹⁹ تلك²²⁰ الحركات. ويشتمل عليه²²¹ كتاب المجسطي. و²²² علم الموسيقى يُعرف فيه²²³ حال النغم، ويُعطى²²⁴ العلة في اتفاقها²²⁵ واختلافها، و²²⁶ حال الأبعاد والأجناس والجموع والانتقالات والإيقاع، وكيفية تأليف اللحون والهداية²²⁷ إلى اتخاذ الآلات²²⁸ كلها بالبرهان.

193 ب: النيرانجات.

194 ج: العرضي العالم؛ ع - ومن ذلك علم النيرانجات. والغرض فيه تمزيج القوى في جواهر العالم العرضي؛ ب: العالم العرض.

195 ك: يحدث عنها؛ ب: لتحدث فيها.

196 ج ع ب: يصدر.

197 ك ج ع: علم الكيمياء.

198 كه ج ب: إيجاد.

199 ك: الفضة والذهب.

200 ج ع ب: من غيرها.

201 ك ع ب: الأجسام.

202 ك ج ع ب - [في] صح منا.

203 ك: [لكلمه الأرضية] صح كه؛ ج: للحكمة والرياضية.

204 ج: علم العدد؛ ع: العلم العدد؛ ب: علم العدد علم.

205 ج: منه.

206 ج ب - الأعداد.

207 ب: وكيف.

208 ج - وحال تولد الأعداد بعضها من بعض.

209 ع ب - و.

210 ج: منه.

211 ج: المسطحات.

212 ج: والنسب الكله إلى المقادير كلها إنما.

213 ك ج ب - الكلية.

214 ك ج ع - في الأصول.

215 ج ع ب - و.

216 ك ع: أجزاء؛ ب - أجرام.

217 ج ع: في؛ ب: و.

218 ج: وتقدير الكرات؛ ب: وتعدد الكرات.

219 ج: بها يتم.

220 ج - تلك.

221 ع ب: عليها.

222 ع ب - و.

223 ج: منه.

في 229 الأقسام الفرعية للعلوم الرياضية²³⁰
 و²³¹ من فروع العدد²³² الجمع²³³ والتفريق بالهندي، وعلم²³⁴ الجبر²³⁵ والمقابلة. ومن فروع الهندسة
 علم المساحة، وعلم²³⁶ الحيل المتحركة، وعلم²³⁷ جر²³⁸ الأثقال، وعلم²³⁹ الأوزان والموازن، وعلم
 الآلات²⁴⁰ الجزئية، وعلم المناظر،²⁴¹ وعلم²⁴² المرايا،²⁴³ وعلم نقل المياه. ومن فروع علم الهيئة علم
 الزيجات²⁴⁴ والتقاويم. ومن فروع علم الموسيقى اتخاذ الآلات الغربية العجيبة²⁴⁵، مثل الأرغن²⁴⁶ وما
 يشبهه²⁴⁷.

في 248 الأقسام الأصلية للعلم الإلهي
 هي خمسة: الأول منها النظر في معرفة المعاني العامة لجميع²⁴⁹ الموجودات، [b 13] مثل²⁵⁰ الهوية
 والوحدة والكثرة والوفاق والخلاف والتضاد²⁵¹ والقوة والفعل والعلة والمعلول.
 والقسم الثاني هو النظر في الأصول والمبادئ مثل²⁵² العلم الطبيعي، والعلم الرياضي²⁵³، وعلم المنطق،
 ومناقضة الآراء الفاسدة فيها.
 والقسم الثالث هو النظر في إثبات الإله الحق الأول وتوحيده²⁵⁴، والدلالة على نفي ربه وربوبيته²⁵⁵ وامتناع
 مشاركة موجود²⁵⁶ آخر²⁵⁷ له في مرتبة²⁵⁸ وجوده وأنه وحده واجب الوجود بذاته ووجود²⁵⁹ ما سواه

224 ب: حال التعرف و تعطى.

225 ج: إيقافها.

226 ج: أو.

227 ك: والهيئة.

228 ج: الملامى.

229 ك ع ب - [في] صح منا؛ ج: و.

230 ك - في الأقسام الفرعية للعلوم الرياضية.

231 ج ع ب - و.

232 ب - العدد.

233 ج ب: عمل الجمع.

234 ك ج ع ب: [عمل] صح كه.

235 ج: الخير.

236 ج: عمل.

237 ج: عمل.

238 ك ب: حركة.

239 ج: عمل.

240 ج: الآت.

241 ب - وعلم الحيل المتحركة، وعلم جر²³⁸ الأثقال، وعلم الأوزان والموازن، وعلم الآلات الجزئية، وعلم المناظر.

242 ج - علم.

243 به: المعرفة مقدار الأرض طولاً و عرضاً.

244 ج: عمل الزيجات؛ ب: النارجات.

245 ج ب: العجيبة الغربية

246 ك: الأرغنى؛ ب: الأرغنين.

247 ج: وما أليه.

248 ك ج ع ب - [في] صح منا.

249 ج ب: بجمع.

250 ج: من.

251 ج: والعصاد.

252 ك: كمثل.

253 ك: ع: [كمثل علم الطبيعي و علم الرياضى] صح منا؛ ج: مثل علم الطبيعيين والرياضيين؛ ب: مثل علم الطبيعيين و علم

الرياضيين.

254 ك - [وتوحيده] صح كه.

255 ك ب: يرتبته.

يجب به. ثم النظر في صفاته وأنها كيف تكون²⁶⁰ صفاته، وأن المفهوم²⁶¹ من لفظ كل صفة ما هو، وأن الألفاظ المستعملة في صفاته مثل الواحد والموجود والقديم والعالم والقادر يدل كل واحد منها على معنى آخر²⁶²، ولا يجوز أن يكون الشيء الواحد الذي لا كثرة فيه بوجه²⁶³ له معان كثيرة كل²⁶⁴ واحد منها غير الآخر؛ ويُعرف²⁶⁵ أنه كيف يجب أن يفهم²⁶⁶ هذه الصفات له حتى لا توجب²⁶⁷ في ذاته غيرية وكثرة²⁶⁸ ولا تقدح²⁶⁹ في وحدانيته الحقيقة الذاتية²⁷⁰.

والقسم الرابع هو النظر في إثبات²⁷¹ الجواهر الأولى²⁷² الروحانية التي هي مبدعاته وأقرب مخلوقاته²⁷³ منزلة عنده، والدلالة على كثرتها واختلاف مراتبها وطبقاتها والغناء، الذي يتعلق بكل واحد²⁷⁴ منها في²⁷⁵ تتميم الكل²⁷⁶. وهذه هي الملائكة الكروبيين²⁷⁷. ثم في إثبات الجواهر الروحانية الثانية²⁷⁸ التي هي بالجملة دون جملة تلك الأولى، وتعريف طبقاتها ودرجاتها²⁷⁹ وأفعالها²⁸⁰. وهذه هي الملائكة الموكلّة بالسموات وحملّة العرش ومُدبّرات الطبيعة²⁸¹ ومُنقذات²⁸² ما ينولد ويتوالد في عالم الكون والفساد.

والقسم الخامس في معرفة تسخر²⁸³ الجواهر الجسمانية السماوية والأرضية لتلك²⁸⁴ الجواهر الروحانية التي بعضها عاملة مُحركة، وبعضها أميرة مؤدبة عن رب العالمين²⁸⁵ وحيه وأمره، والدلالة على ارتباط الأرضيات بالسماويات [14 a] والسماويات²⁸⁶ بالملائكة العاملة، والملائكة العاملة بالملائكة المبلّغة

- 256 ب: وجود.
 257 ج - آخر.
 258 ك: مرتبته.
 259 ك - [ووجود] صح كه.
 260 ك ج: يكون.
 261 ج: وأن الموسوم.
 262 ك ب: [أحدى] صح كه.
 263 ع + من الوجه.
 264 ج + معنى.
 265 ب: وتعرف.
 266 ك ج ع [أن يفهم] صح منا: ب: أن وعلم و يفهم.
 267 ك ع: لا يوجب.
 268 ج: غيره و كثره.
 269 ك ج ع: ولا ويقدح.
 270 ج: الذاتية الحقيقية؛ ب: الحقيقية الذاتية.
 271 ج: الذاتية الحقيقية؛ ب: الحقيقية الذاتية.
 272 ع - إثبات.
 273 ب - الأولى.
 274 ب - [مخلوقاته] صح به.
 275 ج - واحد.
 276 ب - في.
 277 ج: يتمم الكمال؛ ب: يتمم الكل.
 278 ج: وهذه رتبة الملائكة الكروبيين.
 279 ب - الثانية.
 280 ج: ودون درجاتها وطبقاتها.
 281 ك - [وأفعالها] صح كه؛ ج: وأقوالها.
 282 ب: الطبيعية.
 283 ك ج ع ب: [ومتعهدات] صح كه.
 284 ج: في تسخير؛ ع: في معرفة تسخير.
 285 ج: لتكمل.
 286 ب - [العالمين] صح به.
 ج - والسماويات؛ ب: والسمانيات.

الممثلة²⁸⁷ وارتباط الكل²⁸⁸، بالأمر الذي ما هو إلا واحدة كلمح بالبصر*، وبيان أنّ الكل المبدع تام²⁸⁹ لا تفاوت فيه ولا فطور، لا في الكل²⁹⁰ ولا في أجزائه*.
وأنّ مجراه الحقيقي على مقتضى الخير المحض، وأنّ الشرّ فيه ليس بمحض، بل هو بحكمة ومصالحة²⁹¹ فهو من جهة²⁹² خير. فهذه هي²⁹³ أقسام الفلسفة الأولى، أعنى العلم الإلهي. ويشتمل عليه كتاب مطاطا فيسيقا²⁹⁴ أي ما²⁹⁵ بعد الطبيعة. ويُعرف جميع هذه²⁹⁶ بالبرهان اليقيني.

في²⁹⁷ فروع العلم الإلهي

من ذلك معرفة²⁹⁸ كيفية الوحي²⁹⁹، والدلالة على القوة التي بها يتلقى³⁰⁰ الإنسان الموحى إليه الوحي،³⁰¹ والجواهر الروحانية التي³⁰² تؤدى الوحي، وأنّ الوحي كيف يتأدى حتى يصير مبصراً³⁰³ و³⁰³ مسموعاً بعد روحانيته، وأنّ النبي صلى الله عليه³⁰⁴ بأى خاصية³⁰⁵ تكون له تُصدر³⁰⁶ عنه المعجزات المخالفة لمجرى³⁰⁷ الطبيعة وكيف يُخبر بالغيب، وأنّ الأبرار الاتقياء³⁰⁸ كيف يكون لهم إلهام يُشبه الوحي³⁰⁹ وكرامات تُشبه³¹⁰ المعجزات. وأمّا³¹¹ الروح الأمين و³¹² روح القدس فإنّ³¹³ الروح الأمين من طبقة³¹⁴ الجواهر الروحانية الثانية³¹⁵ وإنّ روح القدس هو³¹⁶ من طبقة الكروبيين. ومن ذلك علم المعاد، فيشتمل³¹⁷ على تعريف أن³¹⁸ الإنسان لو لم يُبعث بدنه مثلاً لكان له بقاء روحه بعد موته ثواباً وعقاب غير بدنيين³¹⁹. فكانت³²⁰ الروح النقية التي هي النفس مطمئنة الصحيحة الاعتقاد

287 ك: الممثلة.

288 ب - [الكل] صح به.

* لعله يشير إلى قوله تعالى: "وما أمرنا إلا واحدة كلمح بالبصر." (القدر ٥٤/٥٠)

289 ج - تام.

290 ك ج ع - لا في الكل.

* لعله يشير إلى قوله تعالى: "الذي خلق سبع سموات طباقاً ما ترى في خلق الرحمن من تفاوت. فارجع البصر هل ترى من فطور." (الملك ٦٧/٣).

291 ك ع: لحكمته ومصالحته.

292 ج: وهو تبع في جهة؛ ب: فهو من جهته.

293 ك ج - هي.

294 ك ج: [مطاطايسيقا] صح منا والتصحيح من كتاب *Metafizik* مترجم: Ahmed Arslan، Istanbul 1996، s.9 + ك:

مطاطاموسيقا؛ ع: ماتابوسيقا؛ ماتاطاقوسيقا.

295 ع - ما.

296 ج ب: هذا.

297 ك ج ع ب - [في] صح منا.

298 ك ع - معرفة.

299 ج: نزول الوحي.

300 ع ب: يتلقى بها.

301 ج - والنبوة، والدلالة على القوة التي بها يتلقى الإنسان الموحى إليه الوحي.

302 ج - التي.

303 ك ع ب - و.

304 ج: وأنّ الذي؛ ع - صلى الله عليه؛ ب: عليه السلام.

305 ج: خاصة.

306 ج ب: يصدر.

307 ج: بمجرى؛ ب: لجرى.

308 ع: الاتقياء؛ ب - الاتقياء.

309 ك: شبيه الوحي؛ ج: شبيه بالوحي؛ ع: شبه الوحي.

310 ك ع: شبه.

311 ج: وما.

312 ج - و.

313 ج ب: و إن.

314 ج: طبقات.

315 ب - الثانية.

316 ج - هو.

317 ج ع: ويشتمل.

318 ج - أن.

للحقّ العاملة بالخير الذي يوجبه الشرع والعقل فائزُهُ بسعادة وغبطة ولذة هي³²¹ فوق كل سعادة وغبطة ولذة، وأنها أجلُّ من الذي صحَّ بالشرع³²² ولم يخالفه العقل، أنه يكون³²³ لبدنه إلا أن الله تعالى أكرم عباده الأنبياء³²⁴ على لسان الأنبياء عليهم السلام³²⁵ بموعد الجمع³²⁶ بين السعادتَيْن الروحانيَّة ببقاء النفس والجسمانيَّة بيعت البدن الذي هو عليه [b 14] قدير³²⁷ إن شاء ومتى شاء³²⁸. ويبيِّن³²⁹ أن تلك السعادة الروحانيَّة كيف تكون لأن للعقل وحده طريقاً³³⁰ إلى معرفتها³³¹. وأمَّا السعادة البدنيَّة فلا يقي³³² بوصفها إلا الوحيُّ والشرعيَّة. وبمثل ذلك يُعرف حال الشقاوة الروحانيَّة التي لأنفس الفجار وأنها أشدُّ إيلاًماً وأذى من³³³ الشقاوة التي أوعدوا بحلولها بهم بعد البعث. ويُعرف أن تلك الشقاوة على من تدوم وعمَّن تزول³³⁴. وأمَّا التي تختص³³⁵ بالبدن فالشرعيَّة³³⁶ أو قفنتهم³³⁷ على صفتها³³⁸ دون النظر والعقل وحده³³⁹. وأمَّا الشقاوة الروحانيَّة فإن للعقل طريقاً إلى معرفتها³⁴⁰ من جهة النظر والقياس والبرهان. والجسمانيَّة³⁴¹ تصحَّ بالنبوة التي صحت بالعقل ووجبت بالدليل وهي مُتممة للعقل،³⁴² لأنَّ كلما³⁴³ لا يتوصل العقل إلى إثبات وجوده أو وجوبه بالدليل وإتاما يكون³⁴⁴ معه جوازه فقط، فإن النبوة تُوقفه³⁴⁵ على وجوده أو عدمه مفصلاً³⁴⁶، وقد³⁴⁷ صحَّ عنده ماقصُر³⁴⁸ عنه من معرفته.

وإذ قد وقفنا³⁴⁹ على الأقسام الأصليَّة والفرعيَّة للحكمة³⁵⁰؛ فقد حان لنا³⁵¹ أن نُعرف أقسام العلم الذي هو آلة للإنسان موصلة إلى كسب الحكمة³⁵² النظرية والعملية، وأقيَّة عن السهو والغلط في البحث والروئيَّة، مرشدة³⁵³ إلى الطريق الذي³⁵⁴ يجب أن يسلك في كل بحث ومعرفة حقيقة

319 ب: غير ما صح بالشرع.

320 ج: وكنت.

321 ج - هي.

322 كه: صحح الشرع؛ ب: صح في الشرع.

323 ج: أنها تكون.

324 ج: المتقين؛ ع: الأنبياء.

325 ج: على لسان السلام؛ ب: على السنة الأنبياء.

326 ك: [بموعد الجمع] صح كه؛ ج: بموعد بالجمع؛ ع ب: الجمع.

327 كه: قادر؛ ج: قدر.

328 ع: إن شاء ومتى شاء؛ ب: إن شاء ومتى شاءه.

329 ك ج: [تبيين] صح مناه؛ ب: وبين.

330 ج: كيف أن العقل وحده طريق.

331 كه ج ع ب: معرفته.

332 ك: فلا يقيء؛ ب: ولا يقي.

333 ج: على من يدوم وعمَّن يزول.

334 ج: على من يدوم وعمَّن يزول.

335 ج: يختص؛ ب: يخص.

336 ج: بالشرعيَّة.

337 كه: أوقفتم؛ ج: وقمهم؛ ب: وقفتم.

338 ج: على صحتها.

339 ج: دون النظر والعقل وحده.

340 ج: فإن العقل طريق إليها؛ فإن للعقل طريقاً إليه.

341 ع: والجسماني.

342 ج: وهو متممة بالعقل؛ ب: وهي متممة العقل.

343 ج: فإن كل ما؛ ع: لأن الكل ما.

344 ك: وإتاما تكون.

345 كه: تقفه؛ ج: يفقد؛ ع: يوقف.

346 ك ج ع: [فصلاً] صح كه.

347 ك - قد.

348 كه: صدقها فيتم عنده؛ ج: صدقها ويتم عنده صدقها ويتم عند ما صح قصر؛ ع ب: صدقها فيتم عنده ما قصر.

349 ع: وإذ وقفنا؛ وإذ قد التي وضعنا.

350 ج: للحكم.

351 ب - لنا.

352 ج: أن نعرف أقسام العلم الإلهي الذي هو آلة الإنسان موصلة إلى كسب الحكم.

353 ب: ترشده.

354 ك: [التي] صح كه.

الحدّ الصحيح وحقيقة الدليل الصحيح الذي هو البرهان³⁵⁵ وحقيقة الجدلي المُقارب للبرهاني وحقيقة الإقناعي القاصر³⁵⁶ عنهما³⁵⁷، وحقيقة المغالطي المدلس منها³⁵⁸ وحقيقة الشعري الموقع³⁵⁹ تُخَيَّلًا³⁶⁰، وهو صناعة المنطق.

في أقسام آلة³⁶¹ الحكمة التي هي المنطق هي أقسام³⁶² تسعة: القسم الأول يُبين³⁶³ فيه أقسام الألفاظ والمعاني من حيث هي كليّة و³⁶⁴ مفردة. ويشتمل عليه كتاب إيساغوجي تصنيف فرفورئوس³⁶⁵. وهو كالمُدخل. والقسم الثاني يُبين³⁶⁶ فيه عدّة³⁶⁷ المعاني المفردة الذاتية³⁶⁸ الشاملة بالعموم لجميع³⁶⁹ الموجودات من جهة ما هي تلك [a 15] المعاني من غير شرط تحصيلها³⁷⁰ في الوجود أو قوامها في العقل. ويشتمل عليه كتاب أرسطوطاليس³⁷¹ المعروف بقاطيغورياس³⁷² أي المقولات. والقسم الثالث يُبين³⁷³ فيه كيفية³⁷⁴ تركيب المعاني المفردة بالإيجاب والسلب حتى تصير³⁷⁵ قضية وخبراً يلزمه أن يكون صادقاً أو كاذباً. ويشتمل عليه كتاب أرسطوطاليس³⁷⁶ المعروف ببارارميناس³⁷⁷ أي العيارة. والقسم الرابع يُبين³⁷⁸ فيه تركيب³⁷⁹ القضايا حتى يتألف منها دليل يُفيد³⁸⁰ علماً بمجهول، وهو القياس. ويشتمل عليه كتاب أرسطوطاليس³⁸¹ المعروف بأنالوطيقا³⁸² أي التحليل بالعكس³⁸³. والقسم الخامس يُعرف فيه³⁸⁴ شرائط القياس في تأليفه و قضاياها التي هي مقدماته³⁸⁵ حتى³⁸⁶ يكون ما يثبت به³⁸⁷ يقيناً لا شك³⁸⁸ فيه وهو القياس البرهاني. ويشتمل عليه كتابه³⁸⁹ المعروف بأنالوطيقا³⁹⁰ الثانية وبابودنقطي³⁹¹ أي البرهاني³⁹².

355 ع: البرهاني.

356 ع: القاصرة.

357 ك: ع: منهما.

358 ج: ع: منهما؛ ب: بهما.

359 ج: موهوم.

360 ك: ع: تخيلاً.

361 ج: آلة.

362 ج: أقسامها.

363 ع: تبين.

364 ك: ع: ب - و.

365 ج: فرفوس.

366 ع: يتبين.

367 ج: عدد.

368 ج: + و.

369 ب: بجميع.

370 ج: وغير شرط تحصيلها.

371 ج: ع: أرسطو؛ ب: أرسطوطاليس.

372 ب: بقاطينورياس.

373 ج: ع: يتبين.

374 ك: ج - كيفية.

375 ج: يصير.

376 ج: ع: كتاب أرسطو؛ ب: كتابه.

377 ك: بباريرميناس؛ ب: بباريرميناس؛ ع: ببارميناس.

378 ج: ع: يتبين.

379 ب: تركيب.

380 ب - يفيد.

381 ج: ع: كتاب أرسطو؛ ب: كتابه.

382 ك: ج: ع: بأنالوطيقا.

383 ج: بالقياس.

384 ب: منه.

385 ج: في تأليف قضاياها إلى متى مقدماته.

386 ب: متى.

387 ج: ما يكتسب منه؛ ب: ما ثبت به.

والقسم السادس يشتمل على تعريف القياسات³⁹³ النافعة في مخاطبة³⁹⁴ من يقصر³⁹⁵ فهمه³⁹⁶ أو علمه³⁹⁷ عن تبين البرهان في كل شيء التي لا بد منها في المحاورات التي يُراد فيها³⁹⁸ إلزام محمود أو تحرُّز عن إلزام³⁹⁹ مذموم⁴⁰⁰ والمواضع التي منها تكتسب الحجج النافعة⁴⁰¹ في الجدل ووصايا⁴⁰² المجيب و⁴⁰³ المسائل⁴⁰⁴ ويتضمنه كتابه⁴⁰⁵ المعروف بطويقا⁴⁰⁶ أي المواضع⁴⁰⁷ وقد⁴⁰⁸ يُرسم⁴⁰⁹ أيضاً بديالقطي⁴¹⁰ أي الجدلي. وبالجملة يُعرف فيه⁴¹¹ القياسات الإقناعية في⁴¹² الأمور العلمية⁴¹³ الكلية.

والقسم السابع يشتمل على تعريف المغالطات التي تقع⁴¹⁴ في الحجج والدلائل وأنحاء⁴¹⁵ السهو و الزلة فيها، وتعيدها بأسرها كم هي، والتبنيه على وجه التحرز منها. ويتضمنه كتابه المعروف⁴¹⁶ بسوفسطيقا⁴¹⁷ أي نقض شبه المغالطين.

و⁴¹⁸ القسم الثامن يشتمل على تعريف المقاييس⁴¹⁹ الخطابية البلاغية النافعة⁴²⁰ في مخاطبات الجمهور على سبيل المشاورات والمخاصمات والمشاجرات⁴²¹ أو في⁴²² المدح والذم، والحيل النافعة في الاستعطاف والاستمالة⁴²³ والإغراء، وتصغير الأمر وتعظيمه،⁴²⁴ ووجوه [b 15] المعاذير

388 ك: [يقينياً لا شك] صح كه.

389 ع: كتاب.

390 ك ع: بانولوطيقا؛ ج: بابابوطيقا.

391 ك: [وبافودبتيقي] صح منا؛ كه: وبانوذرتيقي؛ ج: وبالورقطي؛ ع: وبافوديقي؛ ب: وبافونقطي.

392 ج: البرهان.

393 ك: [القياسيات] صح كه.

394 ج ب: مخاطبات.

395 ج: بعض.

396 كه: وهمه.

397 ج: علم.

398 ج: في كل شيء في التي لا بد منها للمحاورات التي يراد منها.

399 ب: الإلزام.

400 ك ج ع ب - [مذموم] صح منا.

401 والمواضع التي يكتسب منها الحجج.

402 ج: والوصايا؛ ع: قضايا.

403 ج: أو.

404 ك ع ب: والمسائل.

405 ع: كتاب أرسطو.

406 ج ب: بطويقا.

407 ج: أي صح المواضع.

408 ج - وقد؛ ع - قد.

409 كه: رسم.

410 كه: ديالقيطي؛ ج: ديالقيطي؛ ع: بديالقيطي.

411 ج: منه.

412 ع: من.

413 ك: [العامية] صح كه؛ ج - العلمية؛ ع: العامة؛ ب: عملية.

414 ك: تقع.

415 ج: المجاز و.

416 ك: [الموسوم] صح كه.

417 ك ب: بسوفسطيقي.

418 ع - و.

419 ج ع ب: المقيس.

420 ع - النافعة.

421 ج: في المشاعر.

422 ج - في.

423 ب: والاستحالة.

424 ب: وتصغر الأمر و تعليمه.

والمُعَاتِبَات، ووجوه تَرْتِيب⁴²⁵ الكلام في كل قِصَّة⁴²⁶ وخطبة. ويتضمنه كتابه⁴²⁷ المعروف
 بـرِيطورِيقى⁴²⁸ أى الخطابى⁴²⁹.
 والقسم التاسع يشتمل على الكلام الشعري أنه كيف ينبغي أن يكون في كل⁴³⁰ فن⁴³¹، وما⁴³² أنواع
 التقصير والنقص فيه. ويشتمل عليه كتابه المعروف بـوَأطِيقا⁴³³؛ ويقال له⁴³⁴ رِيطورِيقى⁴³⁵ أى الشعرى.
 فقد دلت⁴³⁶ على أقسام الحكمة، وظهر أنه ليس شيء منها يشتمل على ما يخالف الشريعة وأن القوم الذين
 يدعونها ثم يزيغون⁴³⁷ عن منهاج الشريعة⁴³⁸، إنما يضلون من⁴³⁹ تلقاء أنفسهم ومن⁴⁴⁰ عجزهم ومن
 تقصيرهم، لا⁴⁴¹ لأن⁴⁴² الصناعات نفسها توجبها، وإنما⁴⁴³ برينة منهم.
 فلنختم الآن مقالتنا هذه بالحمد لوهاب العقل والتوفيق، ومُصَلِّين على أنبيائه المرسلين، وخصوصاً على
 سيد الأولين والآخرين المصطفى محمد وآله الطيبين الطاهرين وأصحابه الهداة أجمعين. وحسبنا الله
 وكفى⁴⁴⁴. ربّ اختتم بالخير.

425 ب: ترتب.

426 ك: من كل لفظة؛ كه: من كل قضية؛ ج: فى كل قضية و قصة.

427 ع: كتاب.

428 ك: بوطوريقى.

429 ج ع ب: الخطابة.

430 ج: يشتمل على كلام الشعري أنه كيف يجب أن يكون فى.

431 ك ج ب + فن.

432 ك: وما؛ ع: ومن.

433 ك: [بقوانيطيقى] صحح منا؛ كه ج ب: بقوانيطيقى؛ ع: بقوانيطيقى.

434 ج - له.

435 ك: قطوريقى؛ ع: طوديقى؛ ب: بوطوريقى.

436 ك ع: فقد دللنا؛ ب: قد دللنا.

437 ب: يزيغون.

438 ج: على ما يخالف الشرع، فإن الذين يدعون ثم يزيغون ان منهاج الشرع.

439 ب: من.

440 ع ب - من.

441 ج - لا.

442 ب: إن.

443 ج ع: فاتها.

444 ج: فلنختم الآن مقالتنا هذه بالحمد الوهاب العقل والتوفيق والحد لله رب العالمين، صلواته على سيدنا محمد النبي و على آله
 الطاهرين وصحبه الأبرار الأكرمين و على التابعين لهم بالإحسان إلى يوم الدين وسلامه كلما ذكره ذاكراً وكلمة غفل عن ذكره
 غافل. فى النظاميه ببغداد فى جمادى الأولى، سنة وتسعين وخمس مائة؛ ب: فلنختم الآن مقالتنا هذه حامدين لله تعالى واهب القوة
 والتوفيق ومصليين على أنبيائه أجمعين و حسبنا الله ونعم الوكيل نعم المولى ونعم النصير. كرراً فى العشر الآخر من رمضان سنة
 ١١٦٤ هـ: فلنختم الآن مقالتنا هذه حامدين واهب العقل والتوفيق ومصليين على رسوله الحمد لله رب العالمين وهو حسبنا ونعم
 الوكيل ثم فى جرجانة ... نوالحجة سنة ٦٨٤.